

BHASA KATHA SARA

Vol. I.—Parts I & II

BEING A PROSE ABRIDGEMENT OF THE
TRIVANDRUM PLAYS ATTRIBUTED TO
BHASA

BY

MAHALINGA SASTRI, B.A., B.L.,

*Son of Mahopadesaka, Sastra Ratnakara,
YAGNASWAMI SASTRI AVL.,
Advaita Sabha Paddi, Kumbhakonam*

PUBLISHED FOR THE AUTHOR

BY

R. SUBRAHMANYA VADHYAR,

Bookseller & Publisher,

KALPATHI—PALOHAT.

1928.

All Rights Reserved by the Author

PRINTERS

St Joseph's Industrial School Press.

TRICHINOPOLY

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भासकथासारः ॥

भागत्रयात्मके प्रथमद्वितीयौ भागौ ।

महाकवि श्रीभासप्रणीतनाटकानां कथासङ्ग्रहः ।

श्रीमन्नरद्वामकुलतिलकश्रीमदण्वय्यदीक्षितवंशमुक्ताफलानां
महामहोपाध्यायराजुशास्त्र्याख्या विख्यातश्रीत्यागराज-
मन्त्रिराजानां प्रपात्रेण महोपदेशक-शास्त्ररत्नाकरादि-
विरुदाञ्जितपण्डितवरश्रीपञ्चेश्वरसर्मणामागमजेन

श्रीमहालिङ्गकविना

विरचितः ।

पालकाद्—कल्पान्ति

श्री गीर्वाणवाणीपुस्तकशालाधिपतिना

आर्. सुब्रह्मण्योपाध्यायेन

ग्रन्थकर्तुः कृते प्रकाशितः ।

१९२८.

(भस्य च मुद्रण-दिप्पधिकारस्सर्वोऽपि कवेः स्यात्त एव ।)

AUTHOR'S PREFACE.

THE dramas which I have attempted to retell in prose were brought to light a few years ago as a result of the researches of the late Mahamahopadhyaya T. Ganapathi Sastrial, Curator, Government Press, Trivandrum. Upon my first studying them I found them very entertaining and often admirable as examples of high dramatic art. These dramas portray the great lives of most of our popular heroes and heroines. The well-known personalities of Puranic and traditional fame appear in them with a vividness of individuality and an animation of life rarely met with in literature. My object in making these prose summaries is to afford young students of Sanskrit a fore-taste of the joy in store for them when they acquire equipment enough to be introduced to the originals directly.

The prose style of the author of these dramas is unaffected, idiomatic and concise. So charmingly appropriate are his diction and phrasing, that I have not hesitated to weave choice bits into my own narrative in many places. Here and there I have also introduced into the text some verses from the originals to break the monotony of prose.

These thirteen plays fall into three groups, 112 (1) those which borrow their themes from the Bhagavatha and the Mahabharata and, in which therefore, Sri Krishna figures prominently, (2) those which deal with the story of the Ramayana and (3) those which are based upon tradition and folk-lore. I have recognised this natural division and have commenced the respective parts with separate benedictory verses. And in order to place this work more easily within the reach of readers, I have published it in two separate volumes, the Purva Ardha comprising parts I and II and the Uttara Ardha, the third part.

I have also added a glossary at the end.

It is still a matter of controversy whether these dramas are the genuine works of Bhasa. The fragmentary nature of many of these plays, the coexistence in them of high dramatic excellence and fine poetry with irregularities in construction and uncouth incorrectness of style, the presence in some of them of large gaps which render the trend of the plot itself not altogether clear, and the fact that the "Charudatta" is suspiciously like a shorter recension of the 'Mrichchakatika' of Sudraka, are some of the factors that complicate the question of authorship. These plays have come down to us through the medium of the actor-communities of the West Coast and possibly are only mutilated versions of some ancient originals.

adapted for stage purposes. Among such originals, it may perhaps be hazarded, was the genuine Swapna Vasavadatta of the great Bhasa. How many others of Bhasa's plays may have been in the same way utilised it is impossible to say.

But, whatever be the solution of the problem of the authorship of these dramas, it is agreed in learned circles that their discovery has made a rich addition to the classic Sanskrit literature. I have deemed it enough for my purpose to adopt the current belief regarding their authorship and have given my version the name of Bhasa Kathasara.

The late Mahamahopadhyaya T. Ganapathi Sastri of Trivandrum to whom I submitted specimens of the work in manuscript was kind enough to give me, in an appreciatory note, permission to publish it. It is a great sorrow to me that he has not lived to extend his warm sympathy to it on its publication.

I shall regard myself as amply rewarded for this labour of love if my Bhasa Kathasara succeeds in instilling into students a genuine interest in the study of the original plays themselves.

MYLAPORE, }
20-3-28

Y MAHALINGA SASTRI

॥ निवेदना ॥

निर्व्याजेन निरञ्जनेन मनसा

स्वप्रत्ययं मानयन्

धीरो यः प्रणयी गुणेषु वहति

स्वच्छन्दमुच्चैरिशरः ।

तस्यास्वादविदः प्रसादसुधया

नीरन्ध्रमाप्यायितं

कर्मेदं परिचीयमानमुपम

ख्यातिं परां विन्दतु ॥

CONTENTS for Vol. I.

पूर्वार्धे कथानुक्रमः ॥

प्रथमो भाग ।

कथा	पुटसङ्ख्या
बालचरितम्	१ - ११
मध्यमध्यायोग	१२ - १५
पाञ्चरात्रम्	१६ - २०
दूतवाक्यम्	२१ - २२
दूतघटोत्कचम्	२४ - २७
कर्णभार	२७ - २९
उदभङ्ग	३० - ३४

द्वितीयो भाग ।

धीरामचरितम् (प्रतिज्ञा-अभिषेकनाटकयोस्वारभूतम्)	
(१)	३५ - ४७
" (२)	४७ - ५१
" (३)	५१ - ६१
भासीयश्लोकानुक्रमजिका	६२
Glossary	१ - १०
Index	११

॥ श्रीरस्तु ॥

भासकथासारः ॥

प्रथमो भागः ।

॥ बालचरितम् ॥

भाषादितप्रलयनुत्तमगप्रयोधा

धिन्यन्तु मरुविषयम्मुमगा मुरारे ।

नाभिहृदोच्छ्वसदुदारविरिञ्चिमघ

पद्मोदरप्रथमनारमर्वाचयो न ॥ १ ॥

तमालदलमेचकस्तरणिनन्दिनीध्वेलन

स्मरालसनिताम्बिनीपल्लवलोचनामन्दन ।

भुवोभरगविभ्रम द्रवदलीक गोपार्मक

स्व कोऽपि मुरलीरूपकगितमोहन पानु व ॥ २ ॥

आसीदखिलभुवनमण्डलमण्डनाप्रमाना शूरसेनेष्वरगण्ड-
ध्रीनिधान मधुराभिधाना रानधानी । सा किल चतुःपञ्चाशत्तमेन
राजा प्रजानुरञ्जनज्यप्रेषोऽसेनेन परिपालिता परा मन्त्रिनुवाह ।

तस्य च कसो नाम नृशसस्तनय आसीत् । अथैष यौवनारम्भे वर्तमान पापात्मा पितर परिणतवयस सिंहासनात् प्रच्याव्य, प्रक्षिप्य च बन्धने, स्वयमग्रहीत् राज्यधुरा, अपीडयश्च प्रजा , अद्रुहदात्मसबन्धिभ्यो वृष्णिकुलप्रसूतेभ्योऽपि, अभ्यवर्तत नय-विहीने हीने मार्गे, अभवच्च साधुभीषणो दुर्जनोपसेवितो, यस्य नाग्नि श्रुतेऽपि जना उद्विजन्ते स्म ॥

स कदाचित् कृतापराधो मधूकमहर्षिणा “स्वसु वसुदेव दयिताया देवक्या गर्भात् मृत्युमवाप्स्यसि” इति शप्तस्ती दम्पती काराया निगडयित्वा, प्रसूतमात्राणि च तयोरपत्यान्या-न्निष्ठ्य स्वयमवधीत् । एवम् औप्रसेनिना क्रूरकर्मणा हतेषु षट्सु बालकेषु देवक्या लोकानामभयप्रदानार्थं देवरूपिण्या तस्या सुत विडम्बनया साक्षादेव रथाङ्गपाणिराविरासीत् । तस्मिन्नवसरे पुष्पमयी वृष्टिर्दिव पपात, विनेदुर्देवतूर्याणि, ननृतु अप्सरस , प्रसेदुस्साधुमनासि, मम्लावसुरश्री , दुरात्मन कसस्य दुरुदर्क सूचनानि निमित्तानि च सप्तभूवु —तथाहि, उद्भान्तविगुदुहाम मार्माग्नभ , अतिरभसोभलितचण्डवातानुविद्धजलधरपटलनिर्घोषै पतितहर्म्यशिरसरा चकम्पे मेदिनी । अथ तैस्तैर्निमित्तरानरु-दुन्दुभिर्नातस्य रोहिणीरमणमुपुमातिशयमनोहरस्य बालकस्य महा-प्रभावतामनुमिमान , स्वस्मिन्नुत्प्रेक्षमाणश्च दैवानुवृत्त्य, “ सप्रमो-ऽय मम दीर्घायु मा यासीत् कसेन मृत्युम्” इति निश्चित्य, कथमपि समाधासिताया प्रणयिन्या अङ्गादादाय म दरगिरि-

प्रतिमगारिमाणं निरुपमानं तमात्मजन्मानम्, अर्धरात्र एव प्रसुप्त-
जनात् सत्वरं नगरान्निरगान् ॥

गच्छंश्च ज्योत्स्नोपरोधिनि तस्मिन् दुर्दिनान्धकारे, कुमा-
रेणोपदर्शितया प्रभया कृतोपकारो, मध्येमार्गमापतितां कालिन्दीं
न्ययमात्मानं द्विधा विभज्य दर्शिततलामयत्रेण संततार वाला-
नुभावविस्मितस्तस्मितो वसुदेवः । उत्तीर्णश्च परितो विलोकयन्
एषः नन्दगोकुलोपकण्ठस्थमात्मानं अन्वगुह्यत ॥

तत्र च “प्रभाते द्रक्ष्यामि कार्यसिद्धये ब्रजाधिनाथं
आत्मनो मित्रं नन्दगोपम्” इति चिन्तयन् यावदसौ कस्यचित्
न्यग्रोधवरोर्मूलमाश्रयति विश्रमाय, तावदनेनानुस्मृतस्स एव नन्द-
गोपो हस्ताभ्यां कांचित् मृतदारिकामालम्ब्य रुदन् तत्प्रदेश-
मुपासदत् । स च समाहूय वसुदेवेन दारिकावृत्तान्तं पृष्टः,
“अद्यार्धरात्रे अस्माकं कुटुम्बिन्या प्रसूतेयं दारिका सद्यः प्राणैः
व्ययुज्यत । यशोदा च तपस्विनी क्लेशमोहिता नाद्यापि जानाति
दारिका वा दारको वा जात इति । अहमपि घोषे श्वो निर्वर्त-
यिष्यमाणस्येन्द्रवक्षस्य नाम गोपोत्सवस्थानया वार्त्तया विघ्न-
मनिच्छन् रहसि स्वयमेवैनामादाय निर्गतः” इत्युक्त्वा काष्ठ-
भूतमपि तं कलेवरं वत्सलत्वात् त्यक्तुमशक्नुवन् परं रुरोद ॥

तमाश्वासयन् वसुदेवः, “सखे मा शुचः । गृह्यतां तत्प्रति-
रूपकस्तप्तमोऽयं दीर्घायुर्मम पुत्रः । नास्ति मम पुत्रेषु भाग्यं,

यस्य किल षट्सूनवः कंसेन दुरात्मना निधनमुपनीताः । अस्मिन्
कुरु निरन्तरं प्रेम । दग्धभूयिष्ठशेषं यादवानां धीजं एतद्यन्त्रेन
परिरक्ष्यताम्” इत्युक्त्वा अंशुकनिगूहितं राजीवलोचनं बालकं
तस्मै स्वयमुपानयत् ॥

सृतदारिकाग्रहणादशुचिमात्मानं मन्वानो नन्दगोपो यदा
घोषोचितमाचारमनुरुध्य पांसुना शौचं व्यधित्सत, तदा बालक-
प्रभावेन धरणा भित्त्वा युगप्रमाणा सलिलधारोत्थिता । तया च
कृतशौचविधिः प्रमोदमेदुरस्सादरं स नयनानन्दनं तमादित्सत
नन्दनम् । किं तु यस्समभिद्रवन्समपि विदारयितुं, धूपभं शृङ्गे
गृहीत्वा मोचयति, पङ्कनिमग्नान् भाण्डशकटान् लील्यैवाघट्टयति,
तस्यापि नन्दगोपस्य स बालो मन्दरगिरिसमानेन गरिम्णा दुर्बहो-
ऽभवत् ॥

विस्मयमाने च तस्मिन्, भगवतो नारायणस्य दानघोष-
मर्देषु अमोघवीर्याण्यसाधारणलाञ्छनानि पञ्चायुधानि, वरवाहनं
गरुडश्च, मनुष्यलोकमवतीर्णं बालकरूपं तमनुचरितुं गोपालक-
छद्मना घोष एवावतरिष्यन्तस्समुपतस्थिरे । तेषु चक्रायुध-
स्सुदर्शनो नाम भगवन्तमभिवन्द्य कार्यगौरवमपेक्षमाणो, “जन-
स्यास्य लघुत्वयोगात् प्रसादं कर्तुमर्हति देवः” इति प्रार्थयामास ।
ततो नन्दगोपेऽपि, “राजदारक ! नमस्ते, नमस्ते; गोपजनस्य
त्वां प्रहीतुं को बलपराक्रमः” इति दैन्यमालम्ब्यमाने, स बालक-
स्मद्यस्तस्य हस्ततुलनीयोऽभवन् ॥

अथ समादाय वालकं प्रभातायां रजन्यां नन्दगोपो वसु-
देवमापृच्छयं कृतकृत्यमात्मानं मन्वानः प्रविन्यवर्तव । निर्गते च
तस्मिन्, मधुराभिमुखं प्रस्थास्यन् वसुदेवः प्रत्यागतप्राणां रुदन्तीं
नन्दगोपविस्ृष्टां दारिकामालक्ष्य, गृहीत्वा च, पूर्ववत् दत्तावकाशां
यमुनामुत्तीर्य देवकीसदनं प्राविशन् ॥

• श्रीनाथावतरणमाहितायामस्यां रजन्यां औप्रसेनेः चिरेणापि
दूरीयभूय निद्रा । चिन्तायस्तचेतसस्फुरन्ति स्म तस्य पुरतः
मूर्तानीवात्मनो दुरितानि काञ्चन चण्डालकन्यकाः, “अस्माकं
कन्यकानां त्वया सह विवाहो भवतु” इत्यभीक्ष्णमर्शाल-
माचक्षाणाः ; याश्च निर्भर्त्सयति तस्मिन् सहसा अन्तरधीयन्त ।
ततश्चेतस्तमाधातुं अभ्यन्तरं प्रविविक्षुममुं निवारयन्नाविरभूदञ्जन-
राशिसवर्णो भीमोपदंष्ट्रवदनः पिङ्गलाक्ष उत्कां प्रगृह्य साक्षादेव
मधूकशापः । स च “हृदयं तव प्रवेक्ष्यामि” इत्यभिधाय सहसा
प्रणष्टः । इत्थंभूतैः प्रतिभासैः व्याकुलितमनाः कंसो नयनविश्रम-
मिच्छन् शय्यामुपगम्य क्षणान्निद्रावशो यभूव । तदा लब्धान्तरस्त
शापो विष्णोराज्ञेति प्रतिपाद्य राज्यधियं कंसशरीरान्निर्वास्य,
ज्येष्ठाकालरात्रि-महानिद्राप्रभृतिभिः दुर्देवताभिः परिवृतः
“प्राप्नोमि मुनिशापस्त्वामचिरान्नाशमेप्यसि” इति वदन् समा-
विशन् । अधोपसि प्रबुध्यन् कंसः पुनः पुनस्तंभवद्भिः भूकम्पो-
त्कापातवातोद्भ्रमणादिभिः किमपि अत्याहितमाशङ्कमानः कार्ता-
न्तिकैस्तंमन्त्रयामास ॥

तैश्च—

भूत नभस्थलनिवासि नरेन्द्र नित्य

कार्यान्तरेण नरलोकमिह प्रपन्नम् ।

आकाशदुन्दुभिरवैस्समहीप्रकम्पै-

स्तस्यैष जन्मनि विशेषकरो विकार ॥

इति विज्ञापितो "ज्ञायता या काप्यद्य प्रसूतवती वा" इति कञ्चुकिनम् आह्लापयामास । विदित्वाऽऽगतस्स न्यवेदयत्, "देव देवकी खलु प्रसूतवती" इति । श्रुत्वैव पापहृदय कसा मधूकशापत्रस्यन्मना, "बालिकेति कृपास्पदमिदमपत्य जीवतु भवत्प्रसादेन" इति बहुधा कृतप्रार्थनौ देवकीवसुदेवावनादृत्य, धान्या हस्तेन दारिकामानाप्य, सरोपमाच्छिद्य, "एष विफलो मे मधूकशाप" इति भूमावबिद्ध्यत् ॥

तत्क्षण एव स लोक उद्यतशूलमुपदर्शन कात्यायनीरूप मावभार । तामावृत्य कुण्डोदरशूलनीलमनोजवाद्यस्तस्या पार्षदा समुदतिष्ठन् । तत्र च देवी, "कसक्षयार्थमेव प्रसूताह वसुदेवकुले । सपरिवारा च गोपालवेषप्रच्छन्ना घोषमवतरिष्यामि भगवतो दामोदरस्य बाललीलाविभूतिमनुभवितुम्" इत्युदीर्य सद्यस्तानुगा तिरोवभूव । अद्य भयविस्मयाकुलहृदय कसो दुर्निमित्तानामेषा विपुल शान्तिकर्म विधातु मनो दधे ॥

दामोदरप्रवेशेन नन्दगोकुले प्रतिक्षणमुह्लास समृद्धिरदृष्टपूर्वा । बहुलीभूतामिमा नन्दसूनुप्रशस्तिमाकर्ण्य, कात्यायनीवचांसि च

स्मरन्, कंसस्य शिष्यार्थं भवतीर्णममुं देवताविशेषमाशङ्क्य, तं
 वान्य एव धातयितुं राक्षसान् न्ययूयुजन् । तत्र प्रथमा-पूतना
 नाम राक्षसी दामोदरं नन्दगोपवधूवेपेण विषदिग्धस्तनं पाययन्ती
 पयसीव प्राणेष्वपि तेन चूषिता ममार । मासजात एषः शकटा-
 मुरमाततायिनं पादाघातेन चूर्णयामास । अथ कतिपयमास-
 म्मन्त्रातचद्रुमशक्तिर्नन्दकिशोरस्तत इतस्तत्त्वरन् अमातप्रवेशाप-
 क्रमगो गोपगृहेषु दधिभीरनयनीतादीनि गन्धानि प्रतिदिन-
 मचूचुरन् ; श्वैरं मित्रकैलिसमस्तचारिभ्यस्मग्निभ्यश्च विभाजयां-
 चक्रे । अस्य च दुर्नेयं गोपाङ्गनाः यशोदायै न्यत्रेदयन् ।
 तदाश्रिण्येन नन्दगोपी निरूपितागमं सुतमुद्गमले रज्ज्वा घबन्ध ।
 मदाप्रमारो बालरन्तेनैराद्गम्येन प्रचलितस्त्वमभिद्रोग्धुं उप-
 ग्मिषी पृश्नरूपिणी यमलाजुनौ नाम दानयायाघट्टयन् निपातयां-
 यमूय । तदादिनश्च गोपजनान् दामोदग्नामानमाचक्षुः । ततः
 क्रमेण, मद्दूषणं प्रमत्तापहतुकाम, प्रलम्भः, कपिन् तालीयनक्रीडा-
 मत्तं नन्ददृमारं जिघांसन् गर्दभत्रेयभीषणो धेनुकः, कदाचिन्
 तुगगरुगेगाभिवनन कृष्णं हिंभितुकामः केशी चेति त्रयः, कंस-
 प्रियनिर्दीर्घको दानत्रमुद्रयाः श्वस्यश्चार्थं मद्दूषणेन कंसारातिना
 च श्वगूरयानां मग्निमनुप्रापिता ॥

अथ कदाचिन् वाद्यमानेषु आतांशेषु, प्रफुल्लमलयदनाभिः
 चम्पकगौरिभिः वन्यकुसुमावन्यमनोहराभिः, आलापमधुराभि-
 गोपकन्याभिर्दंष्ट्रीमकमनुधरन्तं, अनुगागपेशलहृदयं दामोदरमभि-

युयोजारिष्ट्रमा वृषभरूपी कोऽपि दानव । स च, खुरपुटाघातै-
 भूमितल विदलयन्, शृङ्गाहतिभिर्नदीकूलान्यवकिरन्, समुद्धते-
 नाक्रमणेन कम्पयन्निव मेदिनीं, घोरेण हुङ्काररवेण निपातयन्निव
 गगनतल, भयार्ते प्रपलायितै गोपजनैस्सोद्वेगमीक्ष्यमाण, कृष्ण-
 मुपागम्य, भीषणैर्निजाटोपैरपि न भीत, नापि विस्मित, त
 विलोक्य, “सारवान् खलु अयं बाल” इति चिन्तयन्, साव-
 हेलमित्थमुदाजहार—“भो, बालस्त्व अत खलु भयं न
 जानासि” इति । तमवधीरयन् आह दामोदर, “भो गोवृषाधम,
 किं बाल इति मा प्रधर्षयसि ? बालेन कृष्णसर्पेण दष्ट किञ्च
 म्रियते ? किञ्च बालस्त्वं पुरा यं क्रौञ्चं विदारयामास ? अपि च,
 रे मूर्ख, किं पल्लवमात्रेण वज्रेण न निपात्यते कठिनोपलसन्धयो
 महान् शैल ? एष यदि मम भुजदण्डनिपीडितत्वा भूमौ
 निपात्य न निषेपयिष्यामि, नास्मि दामोदर” इति ॥

अयं प्रवृत्ते तयोर्महति युद्धे, स वृषभपादेनैकेन अवस्थित
 त बालकस्थानान् चालयितुमपि अशक्नुवन् मूर्च्छित पपात ।
 समान्धस्य पुनरचिन्तयन्—“अहो दुष्प्रसहोऽयं बाल । किन्तु
 रुद्रोऽयं भवेत्तु तत्त शत्रु । तर्कयामि नूनमेव स एव पुरुषोत्तमो,
 यं त्रिलोकरभणाय यत्र यत्र वयं जाता तत्र तत्रात्मानुत्सादयितु
 मयमाविर्भवति । हतस्यापि अनेन मम अभयो लोको
 भविष्यति” इति । समर्थं चेत्य युद्धार्थं भूय वृत्तसभ्रमो
 गर्जन् एष दुरात्मा, दामोदरेण शृङ्गयोरादाय दूरोत्क्षेपणलीलया

निपातितो, वञ्चाहत इवाञ्जनगिरिर्विशीर्यन्, नासाऽऽस्यनेत्रविवरेभ्यो वमन् रुधिरधारां पञ्चत्वमवाप ॥

तदात्वे ससम्भ्रममापतन्तीभिर्गोपदारिकाभिः, “अहो अत्याहितम् ! सङ्कर्षणः खलु यमुनाहृदनिवासिनमुद्वान्तगरलभीषणं दुष्टसर्पं कालीयं नियन्तुमभिपतति । तन्निवार्यतां साहसादयं अविलम्बेन” इति प्रार्थितो नन्दसूनुः, “पश्यन्तु पश्यन्तु भवत्यः । अहमेव तद्दर्पघ्नमनं करोमि” इति सत्वरं परिक्रम्य हेलया कालिन्दीसलिलम् अगाधमवीविशत् ॥

अथावलोकयत्सु तीरमास्थाय विस्मयातङ्कमन्थरेषु गोपालकेषु, कतिपयैरेव निमेषैरप्रमेयप्रभावस्सगलो महाभोगं वासुकिप्रतिमं तं नागराजं निष्क्रमय्य, पञ्चस्वपि तस्य शिरस्सु पर्यायनिपतत्परणकमलः प्रारभत नृत्तलीलामनुभवितुम् । पराभिमर्शासदनस्तः रोषाविष्टः कालीयः भीषणं श्वसन्नुद्वाम वहन्निव त्रिलोकीं कराळां विषानलज्वालाम् । परं तु, महतापि प्रयासेन शिरःपदाधिरूढं बालकं दग्धुमथबोत्रासयितुमप्यशक्नुवन्, विफलश्रमस्तमजय्य साक्षादेव नारायणमाकलय्य, अयनतशिराः स भोगी स्तुतिभिः क्षमापयितुमारेभे । व्यादिशंश्चात्मानं गरुडभयान यमुनाहृदप्रविष्टं भगवन्तमभयं ययाचे । तस्मै प्रसन्नो दामोदरो गरुडभयनिवारणीं तन्मूर्धसु निजपदमुद्रां दत्वा, “संहन्यात्मनो विषं हृदादस्मान्निस्सर” इत्याज्जाप्य च, विस्मयमूकं निजोद्मुखं गोपालमण्डलमुपासदत् ॥

एव यमुनाजल पानस्नानार्हमाकलय्य, तद्भदोपान्तादुपाहृतै
कालीयभयादनपचितपूर्वं पुष्पसञ्चयैरनुरजिताभिर्गोपकन्याभि
परिवृत तिष्ठन् दामोदर, तत्क्षणादागतेन कसभटेन “मधुराया
निर्वर्तयिष्यमाणधनुर्यागमुद्दिश्य, ससङ्कर्षणस्थ भवतस्साश्लिष्य-
मिच्छति सद्य एव महाराज” इति विज्ञापितो, निजघन्धुमित्रादी
नामन्य साप्रज कतिपयैर्गोपदारकैरनुगम्यमानो मधुरापुरी-
मभिप्रतस्थे ॥

अथ प्रविशन्नेव कसरराजधानीं माधवो मार्गसङ्गतेभ्यो
राजकुलरजकेभ्यो वस्त्राण्याच्छिद्य जग्राहेति समभिघातयितु महा-
मात्रेणोत्पलापीडो नाम गन्धहस्ती सचोदित । तमापतन्तमद्रि-
सत्रिभ गजेन्द्र हस्तोत्पाटिततदीयविपाणेनैव प्रहरन्नवधीत् नन्द-
सूनु । ततो निरन्तरोत्सवव्यतिकरावसक्तमाल्यदामशोभितमुत्था-
पितागरुधूमाधिवासितावकाश, राजमहापथमवगाढ, कन्दर्प-
सुन्दरस्स पुरसुन्दरीणा नयनोत्सवमादधान कृष्णो मदनिका
नाम्न्या कुट्टिकया राक्षो गन्धवाहिन्या, बहुमानेन दत्तै गन्ध-
विशेषैस्त्वगात्रमनुलिप्य, तामपि हस्तावमर्शेन विगतकुञ्जभाषा-
मकार्षीत् । प्रविशश्च, मालाकारापणास्तेभ्य पुष्पाण्याहृत्यात्मान
मण्डयामास । तदनु, सुरक्षितामपि कसस्य यज्ञशाला यलाह्वा म्ध-
निमद्देणाक्रम्य, तत्र पूजार्थं स्थापित धनुरादाय लीलयैवामञ्जयन् ॥

एतानि कृष्णाचरितानि वीरचरितानि निशम्य प्रपलोद्विप्र-
मानस कसश्चाणूरमुष्टिकौ महवरौ मलयुद्धप्रसङ्गेन कृष्णरामौ

घातयितुं न्ययोजयन् । अथाप्रतिमद्वौ सङ्कर्षणदामोदरौ, तौ मद्यौ
निष्पिपेयतुः । क्षणादेव दामोदरस्समुत्पत्य, प्रासादशिखरान्नियुद्ध-
मवलोकयन्तं, स्वजनयित्रोर्वन्धनक्षेपकूरकर्माणं, निजामजन्मवध-
महापातकिनं, स्वस्मिन्नप्याततायिनं, प्रजापीडनं नृशंसचरितं, कंसं,
सरोपं, शिरोरुहेषु प्रगृह्य भूमावपातयत् । अभिघातक्षतशरीर-
स्तथः पञ्चत्वमाप कंसः ॥

अथ हा हेति कृतस्वने तुमुलीभूते जनपदे, कंसहन्तार-
मभिषोढुं संरभमाणे सेनासमूहे, सरभसमाविर्भूय यसुदेवः,
“ममात्मजन्मानाविमौ विष्णोरंशभूतौ कंसवधार्थमवतीर्णौ सङ्कर्षण-
वासुदेवौ किञ्च वेत्थ” इत्युद्गुप्य प्रशान्ततामनयत् मण्डलानि ।
तदा कंसनिपूदनेन प्रहृष्टाः पातितकुसुमवृष्टयो देवाः नारदं
पुरस्कृत्य भगवन्तं दामोदरं अभिनन्दयामासुः । स तु कंसविजयी,
कारागृहान् उप्रसेनं विमुच्याभिषिञ्च्य च महाराजपदे, तत्साहाय्येन
वर्त्तमानो सुवनमङ्गलमाचरन् मधुरायां बन्धुमण्डलाभिनन्दित-
स्सुप्तमुवास ॥

॥ मध्यम व्यायोगः ॥

द्यूतापहारितराज्येषु अरण्यमधिवसत्सु पाण्डवेषु कदाचित् धौम्यमहर्षेः शतकुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं प्रस्थितैः भ्रातृभिः आश्रमरक्षानियोगेन भीमसेनस्स्थापितः । स च व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेशमनुदिनं गच्छति । एवमाचारं तमधिगत्या न्यस्मिन् अरण्यभागे वास्तव्या तत्परिगृहीतपूर्वा हिडिम्बा नाम राक्षसी “दिविक्त एष क्षणो लब्धः पुनरपि प्राणेश्वरं दिदृक्षे । स च जानातु महाबलपराक्रमेणात्मनस्सुतेन वर्धमानं पाण्डवपक्षम्” इति विचिन्त्य, पुत्रं भीमसेनिमाहूयादिदेश । “ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् वनप्रदेशे कश्चित् मानुषः परिमृग्यानेतव्य” इति । अत्र च तस्याः अभिसन्धिः, यत्किल निर्मानुषे तस्मिन् विपिने कश्चित् भीमसेनमेवासावासाद्य बलादानयेत् । तदा च भीमो बलमस्य विजानीयादिति ॥

घटोत्कचस्तु मातुरनवगतयथार्थाभिप्रायः मानुषमन्विष्यन् वनोदराणि यभ्राम । भ्रमंश्चाससाद यदृच्छया, पाण्डवाश्रमस्य नेदीयसा वर्त्मना गच्छन्तं स्वमातुलेयस्योपनयनं अनुभवितुं सपुत्रदारमभिप्रस्थितं फेशवदासं नाम धृद्धव्राह्मणम् । अयं जनन्याः पारणानिर्वहणमनेन विप्रकुटुम्बकेन संपादयिष्यन् स तमभिदुद्राव ॥

बभ्रुकेशं, मधुनिमनयनं, स्फुरदुद्धृतदंष्ट्रं, जलदानीलं, महाकायं भीमदर्शनं, तमनुपतन्तं वीर्याशरणः सपुवदारः केशवदासः तत्रास । भयार्तमगतिकं तं शोचनीयावस्थं ब्राह्मणकुटुम्बकं उपासीदन् विमृश्य जातानुकम्पो घटोत्कचः केशवदासमाहूय समयमित्थमाचक्षे—“पुत्रमेकमुत्सृजन् द्विपुत्रः पत्न्या सह मोचयिष्यसे । अन्यथा सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशम् उपास्यसि ” इति ॥

वृद्धः प्राह—“जर्जरमिदं कृतकृत्यमात्मनश्शरीरं मुतापेक्षी राक्षसाग्नौ होष्यामि” इति । तन्निवारयन्ती ब्राह्मणी, “गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्थं कुलं च रक्षितुमिच्छामि” इति राक्षसाय आत्मानमुपानिनीपत् । “स्त्रीजनो वा वृद्धो वा ममाम्बायाः अनभिमत” इति तौ निराकुर्वन्ति घटोत्कचे, त्रयोऽपि विप्रसूनवः गुरुरक्षणश्रद्धया स्वं स्वमात्मानं तस्मै उपाहरन् । तदा “ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम्” इति वृद्धः प्रथमं पुत्रं निववार । ब्राह्मणी च कनिष्ठे दर्शितादरा तस्यानपायमैच्छन् ॥

उमाभ्यामपि परित्यक्तो मध्यमः पितरावभिवाद्य आमन्त्र्य च राक्षसमुपासदन् । एवं प्राणपरित्यागकृतव्यवसायस्त विप्रकुमारः, “प्रकल्पितपरलोकस्यात्मनः पिपासाप्रतीकारं कृत्वाऽऽगच्छामि” इति घटोत्कचमापृच्छथ जलाशयमन्विष्यन् चयौ । निष्क्रान्ते च तस्मिन् केशवदासः, मृत्युमुखे उपायनीकृतं पुत्रकं स्मारं स्मारं भृशमन्वतप्यत । तदा च “चिरायते खलु विप्रवृद्धः ।

अतिक्रामति मातुराहारकालः” इति कृतत्वरो घटोत्कचः ॥ भो भो ! मध्यम, मध्यम ! शीघ्रमागच्छ” इति शब्दापयामास ॥

अत्रान्तरे व्यायामव्यग्रो ब्रनान्तप्रतिनादितं तं महास्वनं निशम्य पाण्डवमध्यमः, “को नु खलु मामत्र शब्दापयति” इति साशङ्कं तत्प्रदेशमुपासदत् । निभल्य च प्रवीरदर्शनं पुनस्तथैव शब्दापयन्तं घटोत्कचं, सोऽभ्यधात् “भोः प्राप्तोऽस्मि कस्मादाहूयते” इति । “मध्यमं शब्दापयति मयि कस्त्वं प्राप्त” इत्याचिक्षेप हैडिम्बेयः । स प्रत्यवादीत्—“अतः खलु अहं प्राप्तः न मत्तः परे मध्यमः” । शृणु तावत्—

“मध्यमोऽहमवध्यानामुत्तिष्ठानां च मध्यमः ।

मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र भ्रातृणामपि मध्यमः ॥

मध्यमः पथ्वभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः ।

भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥” इति ।

एवं विवदमानयोरनयोर्विप्रसुतो न्यवर्तत । तन्निशम्य “मध्यम, इत इत” इत्युपाह्वयति राक्षसे, वृद्धब्राह्मणः प्राप्तं महापुरुषं, विदितपाण्डवाश्रमवृत्तान्तत्वाद्भीमसेनमेव निश्चित्य “परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम्” इति तं शरण्यां वभूव । भीमो विप्रायाभयं दत्त्वा मुच्यतां तपस्वी सकुटुम्भोऽयं द्विज इति घटोत्कचमादिशत् । “मातुर्मम हिडिम्बायाः आह्वया गृहीतोऽयं मत्पिता वृकोदरश्चेत् स्वयमर्थयते तदापि न मुच्यते किमुत त्वदर्थे” इति प्रतिवदन्तं हैडिम्बेयं यदृच्छयोपन्यस्तपुत्रमार्ष मनस्यभिनन्दन् स पुनरपि

अगदन्, तत्सारं तुलयितुकामो मध्यमपाण्डवः “क्षत्रियोऽहं
मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमयितुमिच्छामि । त्यज्यतां विप्र-
कुमारः । अहं त्वामनुसरामि । अथवा यदि ते शक्तिरस्ति
बलात्कारेण मां नय” इति । तथेति प्रतिपद्यमाने घटोत्कचे
भीमः, “कस्ते पिता ? किमसौ शक्र उत शक्तिवरः ?” इति तन्
पितरमधिष्ठिपन् व्याजेन तं प्रकोपयामास । क्रुद्धश्च घटोत्कचः
प्रेतपातैः महीरुहैः उत्पाटितैश्च शैलकूटैः तमविद्धन् । चिरेणापि
विफलश्रमः तेन सह नियुद्धमकरोन् । कथञ्चिदपि नाशकत्वं
हन्तुम् । ततो मातृसदलब्धेन मायापात्रेण तं दधन् । भीम-
सेनो मन्त्रं जप्त्वा मायामगोचयन् । अन्ततो घटोत्कचः स्निग्धस्त्वं
समयमनुस्मारयित्वा वृकोदरमुपगच्छन्दयामास । समय इति
निरुत्तरस्सोऽप्यन्वगच्छन् ॥

हैडिम्बेयः स्वमातरमुपगम्य तस्या आहारार्थं आमादितं
मानुषमर्पयन् । हिडिम्बा विहस्य प्राह “उन्मत्तक मदुपवासेना-
राधनीयं दैवतमेव त्वयाऽऽनीतम् । भीमसेनः खलु एषः । अभि-
वन्दस्व पितरम्” इति । स्वयमपि प्रणयिनमुपसृत्य जयशब्द-
मुदैरयन् । “भृष्टराज्यानामस्माकं वीरसुवा भवत्या महदुपकृत-
मिति सोऽपि तामभ्यनन्दन् । लज्जाविस्मयशबलमुपरागो घटो-
त्कचः पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसीति पितरमभिवाद्य तन्नियोगेन वृद्ध-
ब्राह्मणमपि अवन्दत । ततस्तत्कृतविसृष्टः केशवदासः तेभ्यः
आशिषः प्रयुज्य स्वमार्गमनुसरार । हिडिम्बा च स्वमनोरथ-
स्सुपर्यवसन्न इति तुतोष ॥

॥ पाञ्चरात्रम् ॥

क्रमेणोत्तीर्णवनवाससमयवन्धेषु पाण्डुपुत्रेषु, प्रच्छन्नतया विराटनगरमधिवसत्सु, स्वजनवञ्चनामालिन्यं किञ्चिदिव प्रमादं कुरुराजो गुरुजनतोषणमनल्पविभूतिविश्राणनरूपापनीयसमृद्धि, यज्ञकर्मारंभे । तच्चामोदितुं विराटमन्तरेण समागतस्सर्वो राज-मण्डलः, वासुदेवेन स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितोऽभिमन्युश्च ॥

अथ सकलनरपाल्लोकसभाजितयज्ञपरिसमाप्तिस्तुयोधनो ब्राह्मणसन्तर्पणावसरे धनुराचार्य द्रोणं तदभीष्टदक्षिणां माहवितु-मियेष । तदूर्जितवचनदत्तविस्त्रम्भो धर्मपक्षपाती आचार्यः “शकुनेरवलेपपारुष्यादुपलम्भितकान्तारभ्रमणानां निराश्रयाणां पाण्डवानां कुरु रात्र्यार्थसंविभागं, एषैव मम भिक्षा दक्षिणा च भविष्यति” इति तमयाचत । निसर्गजिह्मतस्तु शकुनिः, “किमप्रस्तुतमुत्पाद्य युत्तेयं भवतदिशप्यवञ्चना” इति आक्षेप-वचनरौक्ष्यमाशिभ्रिये । तस्यानार्यभावं विगर्हमाण आचार्यो धर्मा-तिरुमे बलात्कारेण पैतृकं राज्यं हर्तुं समर्थान् पाण्डुपुत्रान् व्यादिसन् । दुराश्रेषिणा च दुर्योधनेन कलहायते स्म ॥

तदा कर्णगाङ्गेयावुपान्तिके "मार्दवेनैवैष बाह्यो दुर्विनीतः
 शिष्यकार्यार्थिना भवता । अन्यथा विकुर्वीत" इति आचार्य
 श्रत्यवोधयताम् । द्रोणोऽप्यनुचिन्त्य सानुनयं पुत्रेत्याभाष्य सुयोधनं
 "धर्मोऽयमिति, तव प्रभवतो मे वचनम्" इति च, प्रशमय भेदं
 पाण्डवेषु इत्युपादिशन् । दुर्योधनस्तु कार्यं शकुनिना समर्थयितुं
 इयेप । तेन ह्याचार्यः कार्यलोभात् मिथश्शकुनिमाहूय
 आलिङ्ग्य च ससान्त्वमात्मनो जरोपहतस्य क्रोधप्रायं वचनं
 श्रन्तुमभ्यर्थयामास । शकुनिस्तु प्रकृतिर्जिह्मतिस्सुयोधनेन पाण्ड-
 वानां राज्यार्थदानं प्रति निश्चयं पृष्टो न दातव्यमित्येवात्रवीन् ।
 अपि च सभामध्ये गुरोः प्रतिज्ञाय सत्यवचनात् प्रसलनं
 असम्भन्वानं सुयोधनं "अनृतवचनात् खलु त्वं मोचयितव्यः
 तन्निश्चिह्नो भव" इति समाधाय उपसृत्य चाचार्यं व्यजिज्ञपन् ।
 "यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवप्रवृत्तिरुपानीयते राज्यार्थं प्रदास्यति
 फिल कुरुराज" इति ॥

तदानीं भीष्मेण "पौत्र धर्मच्छलं मा भून् । सत्यप्रतिज्ञो
 भव" इत्यनुनीयमानोऽपि दुर्योधनः शकुनिमेवान्ववादीन् । तेन
 च "आद्वादशवत्सरादज्ञातगतयस्ते पञ्चरात्रेणोपलब्धव्या इत्य-
 सुखनिर्वहणमेव । हन्त ! निष्फलाशंसोऽसि संवृत्तः इति विमनाय-
 माने धनुराचार्ये, कश्चन दूतः प्रविश्य अशस्त्रजनितकीचकध्रातु-
 शतनिधनव्यापदं विराटस्य यज्ञसभाजनानागमनकारणमुपन्यास्यत् ।
 श्रुत्वैवं गाङ्गेयः—“अभीमस्यैतदुष्करं कर्म । दिष्ट्या सुगमा

पाण्डवप्रवृत्तिः ॥ इति प्रोत्सहमान आचार्यः पञ्चरात्राभिसन्धि-
मभ्युपपत्तुं त्वरयामास । पश्यञ्च येन केनापि प्रकारेण विराट्-
प्रधर्षणमेव तदाश्रितपाण्डुपुत्रप्रकाशनोपायः, स दुर्योधन विराटस्य
यज्ञानादराहितागसो गोमहणं कर्तुं उद्योजयामास । अथ प्रातिघ्नन्तः
सर्वेऽपि यज्ञसभाजनागवैस्सह राजभिर्विराटनगरमुद्दिश्य समारूढ-
रथतुरगास्सद्रोणभीष्मा धार्तराष्ट्रम् । सन्निरुप्य च घोषं तुरग-
श्वराकीर्णधूलीपटलप्रच्छन्नपरिस्पन्दा परिवार्य राज्ञो वर्षवर्धन-
गोप्रदाननिमित्तं नगरोपवनवीथ्या गोपालकैस्सद्विप्यमाणं गो-
मण्डलं निर्देयमाहरन्ति स्म । अथ जन्मनक्षत्रमङ्गलत्रियाव्यापृते
महाराजे, विप्रस्तगोपालककुलनिवेद्यमानं गोधनहरणमुपश्रुत्य बृह-
न्नळाव्यञ्जनोऽर्जुनः कुमारेणोत्तरेणाधिष्ठितं रथं बाह्यभिर्गत्य,
परिगृह्य च श्मशाने निगूढनिक्षिप्तं गाण्डीव, दुर्योधनादीन् सन्तत-
शरधारावर्षेण कान्दिशीकृतामनयन् । भीष्मद्रोणौ तदिदमर्जुन-
कमेति प्रत्यभिज्ञाय प्रहरणादुपरेमतु । अभिमन्युः केवलं बाल्या-
दगणितभयो युद्धात् निवृत्ते । पुत्रमभियोद्धुं वैकुण्ठादसमर्थः-
पार्थो विमोचितगोमण्डलं परावृत्त्य रथं, भगवत्प्रपदेशेन युधि-
ष्ठिरेण स्वस्थवाक्यैरुन्मथ्यमानयुद्धाभियोगसभ्रमं राजानमुपा-
तिष्ठत ॥

तावता च विराटकुले मूढच्छना स्थितो भीमो रणाजिर-
माविश्य सङ्ग्रामभीममन्युमभिमन्युं हस्तेनावस्थापितान् रथादवतार्य
परिप्लवजन् विराटसमीपमुपनिन्ये । तत्राभिमन्युर्भीमार्जुनौ विराटश्च

अत्रधिया पश्यन् विप्रलाञ्छनं युधिष्ठिरमेवाभिवन्द्य अवज्ञा-
भङ्गुरापाङ्गस्सावष्टम्भगम्भीरमवतस्थे । ते तु तमभिभाषण-
कौतूहलेन बह्वनुयुञ्जाना मुखरयित्वा गुरुगौरवगर्भितन्यकारमधुरं
रूप्यता क्षिपता च तेन सुतरां रेमुः ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राविशन् बृहन्नकाप्रख्यापिताऋक्विक्रमप्रशंसा-
ममृष्यमाणो यथावृत्तां सङ्ग्रामकथां राज्ञे निवेदयितुमाहितत्वर
उत्तरः । प्रकाशयामास च बृहन्नकाव्यपदेशञ्छत्रं गाण्डीविनमेव
धार्तराष्ट्रविद्रावणम् । अथ निर्भिन्नप्रायं रहस्यमिति धनञ्जयस्मूदमेव
भीमसेनं भेगवन्तमेव च युधिष्ठिरं प्राञ्जयन् । अतः पाण्डवा-
स्तीर्णप्रतिज्ञत्वान् स्वं स्वमाविश्वक्रुः । विस्मितः प्रहृष्टश्च विराट्-
पतिम्मत्यसन्धानां पाण्डवानां निवासेन स्वकुलं नष्टकल्मष-
ममन्यत । अभिमन्युरपि “दिष्ट्वा गोप्रहणं स्वन्तं पितरो येन
दर्शिता.” इति परितुष्य गुरून् सविनयमभिवाद्याश्वके । अथ
प्रीतेन राज्ञा गोप्रहणविजयशुल्कार्थं प्रदिष्टासुत्तरामर्जुनस्तनुपार्थं
प्रतिजग्राह । भीष्मादीनाञ्चाभिमन्युविवाहावेदनायोत्तरमेव दूतं
प्राहिणुतां विराटयुधिष्ठिरौ ॥

अत्रान्तरे दुर्योधनमदासि सर्वे सौभद्रस्य हरणेन पराभूता
नात्मनो मन्यमाना भृशं विमनसस्तस्थुः । तत्प्रत्याहरणार्थं शकुनि-
वर्जमन्ये संभ्रममायन् । नीध्रवेगेन केनापि पदातिनाऽतिबलेन
स बाल उल्लिख्य नीत इति सूतेनावेदिते, भीष्मद्रोणौ भीमश्चैव
महाबलस्य लीलैपेति प्रत्यपादयताम् । सूतादृतश्च शरः अर्जुन-

नामाङ्कित आसीत् । पञ्चरात्राभ्यन्तर एव पाण्डवप्रकाशं
 अनभिनन्दनीर्ष्याकुलः शकुनिः "अपि नाम भीमादन्यः प्रवीरो
 नास्ति, येनाभिमन्युप्रहणं घटते । किमिति न स्युरेतानि मार्गणानि
 अर्जुनाभिधस्य कस्यचित्सामान्ययोधस्य । पाण्डवानां राज्य-
 प्रदानार्थिनो यूयमनृतमुद्गावयथ " इति तन्मतं निराकरोति स्म ।
 इत्थं ससुयोधने शकुनौ खलभावेन विवदमाने, दूत्येन प्राप्त
 उत्तरो युधिष्ठिरसन्देशमाचर्यौ । पञ्चरात्राभिसन्धिस्तत्पूर्ण इति
 दक्षिणां सद्यः प्रदीयमानामपैक्षत द्रोणाचार्यः । सुयोधनोऽपि
 पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यप्रदानमभ्युपजगाम । तेन हि सर्वे प्रसन्ना-
 वभूवुः ॥

॥ दूतवाक्यम् ॥

अरण्यवासेन महद्दुःखमनुभूय मंपूर्णममयाः पाण्डवाः पुनः प्रति न्यवर्तन्त । तेषां प्रतिश्रुतपूर्वं धर्म्यं दायाद्यं विमज्ज दातुमसंमन्वानो बलदर्पादाहवकुलूहली लुब्धस्मुयोधनो “नियतं ते विप्रकृताः हृठमाश्रयेयुः” इत्युत्पश्यन् युद्धनिमित्तं सेनासन्नाहं चक्रे । मन्त्रयित्वा च स्ववर्ग्यैः पितामहं भीष्मं मेनापातित्व-मङ्गीकारयामास । शान्तात्मा युधिष्ठिरः कुलश्रयकरं बन्धु-मिवादिभिस्मह पृथा कलहं यथाशक्ति परिहरिष्यन् आहवद्वर्गं सुयोधनं प्रति वामुदेवं दूत्यमप्राहयत् ॥

बन्धुभिस्सामन्तैश्च सुयोधने मन्त्रशालामधितिष्ठति वामु-देवं दूत्येन तच्छिविरद्वारि सन्निदधे । दूतस्वागमनं काञ्चुकीयो राज्ञे न्यवेदयन् । दुर्जनस्सुयोधनः पाण्डवावलम्बभूतस्याच्युतस्य तत्रैव ग्रहणं जयौपयिकं मन्यमान “आनीयतां स दूत” इत्यादिशन् । मन्त्रयमाणान् राज्ञश्चाज्ञापयन् “योऽत्र केशवस्तु प्रत्युत्थास्यति स मया दण्ड्य” इति । स्वयमप्यालिखितद्रौपदीमानहरणवृत्तान्तं चित्रपटमानाप्य तस्मिन् दृष्टिविन्यासं कुर्वन् “एवं केशवमनालङ्घ्येव स्थास्यामि” इति कृतनिश्चयोऽभवन् । अथ काञ्चुकीयप्रवेशिते वामुदेवे दृष्टमात्रे सर्वे भूपतयः संभ्रमविन्मृतात्मानस्तस्य प्रत्युत्तस्थुः ।

कृष्णसङ्कल्पेनावुद्धिपूर्वकमासनाच्चचाल सुयोधनोऽपि । अनन्तर-
भासीनेषु सर्वेषु, मिथ. कुशलानुयोगेच्चप्यवसितेषु, वासुदेवो
धर्मसूनोस्तन्देश सुयोधनमाश्रावयामास ॥

अनुभूत महद्दुःखं संपूर्णस्समयस्स च ।

अस्माकमपि धर्म्यं यत् दद्याद्यन्तद्विभज्यताम् ॥ इति ।

स्वयमवोधयच्च तं—“मा तावत्परस्परविरोधवर्धनेन कुरुकुल
नामशेषतान्नयतु भवान्” इति । त प्रत्यभापत दुर्न्यवसायपरुष
इत्थं दुर्योधन । “यमेन्द्रपवनाश्विनीदेवताप्रभवाणां कुन्तीसुतानां
युधिष्ठिरादीनां मया सह बन्धुत्वैव नास्ति । कथं पुनर्दोषाद्य-
भाजनता ? अपि च राज्यन्नाम रिपुभ्यो भुजश्लेनाह्वियते,
न तु क्वचिन्नाच्यते । यदि स्वत्रलपराक्रमे प्रत्ययस्माहसन्ते
कुर्वन्तु” इति ॥

तस्योत्सिक्तवच प्रत्याख्यात. कृष्णस्त साग्रा अप्रसाद्य मत्प्रा-
परुषाश्वरैश्मक्षोभयिष्यन्नर्जुनस्य विस्मयनीयानि वीरापदानान्यभि-
वर्ण्य “मद्वाक्याद्धर्मराज्यमददन्महाप्रभावे पाण्डवैर्हतात्पलराज्यो
त्रिपत्समे” इति निर्भर्त्सयामास । दुर्दान्तस्तच्छ्रुत्वा सुयोधन,
“पितृभुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये वृणमपि न दास्य” इति मक्रोध
प्रतिजानन् मुदूरमधिचिक्षेप वासुदेव गोपालक इति करिष्यभ-
तुरगहननमात्रपौरुष इति राजभिरनामान्य इति च । एवमव-
ज्ञातः क्रुद्धो वासुदेवः सहसा निर्गन्तुकाम प्रचचाल । तद्वीक्ष्य
सुयोधनो “वध्यता वध्यता केशव” इति समभ्रमं म्ववर्ग्यान् प्रेरयन्

तेष्वशक्त्या पराङ्मुखीभवत्सु द्विगुणीभूतरोपः स्वयमेवाभ्यपतन्
 कृष्णं वट्टम् । तदा वासुदेवस्तस्य वालिशत्वमुपहसन् स्वं विश्वरूप-
 माविश्रकार । क्षणादेव क्वचित् ह्रस्वं क्वचिदीर्घं कदाचित्तिरोहितं
 पुनर्मन्त्रशालामावृत्य सहस्ररूपेण स्थितं च केशवं दृष्ट्वा माया-
 मोहितस्सुयोधनस्सामहं, “एकेनैकः केशवो ब्रह्मताम्” इति राज्ञ-
 ओदयन्, पश्यंश्च तान् स्वयमेव पार्श्वेर्वद्वान्निपतितान्, “विद्म्यामि
 शुभ्रं त्वां कार्मुकेण” इति सशपथं धनुरानेतुं निश्चक्राम ॥

अनुचितभाषिणं दर्पान्धं तं निग्रहिष्यन् कोपाविष्टो वासु-
 देवस्समृतोपस्थितं सुदर्शनं प्राचोदयत् । स तु विमृश्य देवं
 न्यजिज्ञपन् ॥

महीभारापनयनं कर्तुं जातस्य भूतले ।

अस्मिन्नेवं गते देव ननु स्याद्विफलः श्रमः” इति ।

एवमुद्धोधितो वासुदेवस्तद्वाक्यमभिनन्द्य तं विससर्ज ।
 भगवतः शोभमवेत्य समापतितान् शार्ङ्गकौमोदकीपाश्वजन्य-
 नन्दकान् धरायुधान् सरभसमुपसर्पन्तं च साक्ष्यं मार्गं एव
 प्रशान्तरोपं भगवन्तमावेद्य सुदर्शनः प्रतिनिवर्तयामास ॥

अथ निष्फलदूत्यश्रमं निर्जिगमिषुं वासुदेवं धृतराष्ट्रः
 प्रविश्य पादयोर्निपत्य पुत्रापराधस्य कृते क्षमापयामास । तेन
 चार्च्यपाद्यादिनोपचरितः प्रतिगृह्य प्रसन्नो वासुदेवस्त्वश्विचिरं
 श्राप ॥

॥ दूतघटोत्कचम् ॥

अथ प्रवर्तमाने महति कुरुपाण्डवसम्पराये अन्तरा छल-
माश्रित्य भीष्मो निहतः पाण्डवैरिति जातरोषा धार्तराष्ट्रास्संशप्त-
कानीकानुद्रवणेन असन्निहितयोर्जनार्दनधनञ्जययोः एकाकिन-
स्समरमवतीर्णस्य प्रक्षोभयतः सर्वराजमण्डलं सौभद्रेयस्य वधेन
वैरनिर्यातनमगच्छन् । येन दुर्योधनो “मर्मसु प्रहृतमर्जुनस्य
उन्मूलितो जनार्दनश्च मदः निरस्तप्राया रिपवः सञ्चालिता
पाण्डवजयश्रीः यद्वितीय इवार्जुनोऽसावबालपराक्रमो बालो
निहत” इति साभिमानं ननन्द ॥

श्रुतपौत्रकवधवृत्तान्तस्तु गान्धारीजानिरतिमात्रसन्ताप-
लक्ष्यहृदयो निजपक्ष्यान्धर्मविधातिनो भृशमकुत्सयन् । तदात्वे च
अभिवन्दनागतान् दुर्योधनदुःशासनशकुनीनाशर्विचनेनाप्यनभि-
नन्दन्नसौ शुशोच । “अहह ! शिशुवधपातकिनामस्माकं नूनं वंशक्षयो
भावी । अविपक्षपराक्रमो गाण्डीवी जनार्दनप्रतुन्नः किन्न कथा-
शेषताग्रेष्यति कुरुकुलप्ररोहानपि । एकपुत्र्या मे दुःशलयाः
यान्धवानां भवतां प्रसादान् वैधव्यमासन्नमिव पश्यामि ।
यदभिमन्युवधनिमित्तीभूतेन जयद्रथेन पार्थमार्गणानां आत्मा

प्रथमलक्ष्यीकृत । हन्त षकस्मिन्नमहाये बाले समुपेत्य प्रहरता
यदूना क्षत्रवन्धूना कथं न पतिता भुजा” इति ॥

अथ कर्ण अर्जुनप्रतियोद्धारमुपन्यस्य दृष्यत सुयोधनस्य
स्वपक्षपराक्रमे महर्ता सम्भावना अग्रधीत्यनुवाच धृतराष्ट्र —
“दहनेन्द्रस्त्रेभ्य प्रतिपन्नावन्ध्यान्मदुराधर्षं क म फाल्गुन
क चासौ तपस्वी व्याजोपलब्धविफलान्नल प्रमाणी कर्ण ।
सर्वथा पुत्रयधामर्षितस्तथाप्यस्य वैराग्निरग्मान धन्यति” इति ॥

तदात्वे ममुत्थितस्य महत शङ्खपटहनिहनादरबोन्मिश्रस्य
शब्दस्य प्रवृत्तिमुपलभुमाग्निष्टो भट प्रविश्य व्यनिघ्नपत्न ।
“सशप्तकानीकानपवाह्य प्रतिनिवृत्त पार्थो निहत पुत्रमङ्गल्य-
मश्रुभि परिपिथ्यन् जनार्दनावभर्त्सित —

येन मे निहत पुत्र तुष्टिं ये च हते गता ।

अथ सूर्येऽस्तमसप्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥ इति

मूरा प्रतिक्षामान्दे । तत्रवसायनुष्टे पार्थिवै प्रहर्षान् दृतेन सिंह-
नादेन भूरपि चचाल । अम्बराक्षपेतु प्रहलन्त्य उल्का” इति ॥

तन्नुत्वा निहतमेव जयद्रथ मत्वा व्यसनार्णवे निमज्जन्त
पितर पर्यवस्थापयन्नाह सुयोधन । “ननु प्रविज्ञा व्यापाते
प्रयत्नमातिष्ठामि । द्रोणोपदेशेन अभेदरूप व्यूहं सरोनयित्वा
आच्छादयिष्य जयद्रथम् । यावत्सूर्येऽस्तमिते अप्राप्तमामास्ते
पाण्डवा रिक्ता उल्लसन् विशन्ति” इति ॥

अस्मिन्नन्तरे भगवता चक्रायुधेन कौरवशिविरं प्रत्यभि-
मन्युवधमधिकृत्य ग्राहितसन्देशं प्रेषितो घटोत्कच व्योममार्गेण
क्षणादागत्य धृतराष्ट्रस्य प्रणतिपूर्वकमात्मानं न्यवेदयत् । सादर-
दत्तश्रवसं च तमाश्रावयामास जनार्दनसन्देशम् । “अभिमन्यु-
निधनादविपद्यमन्युश्शतमन्युसूनुस्सक्रोधव्यवसायस्सर्वक्षत्रियवि-
नाशाय गण्डीव धरिष्यति । तत्साम्प्रतमात्मनि धृतिमाधत्स्व,
यथा ते पुत्रशोकसमुत्थितोऽग्निर्न दहेत्प्राणमयं हविः” इति ।
अथ सुयोधनं प्रत्युवाच च—“भवतापि श्रोतव्योऽयं जनार्दनस्य
सन्देशः यथा तनयविनाशसमादीपितक्रोधस्योद्यतोप्राज्ञस्यार्जुनस्य
समरमुत्प्रे न कश्चिन् अजप्यः । तदवगच्छ प्राप्तं क्षत्रियाणां
विनाशम्” इति ॥

तदा “अरे राक्षसोमस्वरूप ! कथं मर्यादामतिलङ्घयाम्स्व
पुरतः रूक्षमेव वदसि ?” इति दुःशासनेनाधिक्षिप्तं हैडिम्बेय-
स्सावहेष्ठमाह, “राक्षसेभ्योऽपि भवन्तं क्रूरतमा, येषां जतुगृह-
दीपनकृष्णाधमर्शनजालहननादीनि वीरलोकविगीतानि अपदानानि”
इति । तमाह सावज्ञः सुयोधनः—“परप वदन्नपि दूत इति
घृणास्पदं भवान्” इति । तेन च हैडिम्बेयः तथा चुक्रोध
यथा धृतराष्ट्रो यदि नावारयिष्यन्नूनं साहममकरिष्यन् । सस्तभ्य
च रोषं कं प्रतिसन्देशं इत्यनुयुञ्जानस्सुयोधनेनागादि “हास्य-
मेतन् यन् पार्थेनैकेन व प्रभु कृत्स्नं राजमण्डलं निहतं वेत्ति ।
किं बाल्मकिणं वमुन्धरा जीयेत । छिद्यता बहु भाषणम् ।
तिष्ठत्वाजिभूमौ । सायकैस्त्वस्य प्रतिवचो दास्यामि” इति ॥

तद्वचोऽनुसन्धाय घटोत्कचो धृतराष्ट्रमापृच्छ्य “भो भो राजानः ! श्रूयतां जनार्दनस्य पश्चिमसन्देशः, “श्वः कृतान्तो वः पाण्डवरूपधारी सूर्याशुभिः सममुपैष्यति” इति । तस्मान् जायत” इत्युचैर्घुष्यन् शिविरान्निर्जगाम ॥

॥ कर्णभारः ॥

अथ तुमुलीभूते सङ्ग्रामे, पक्षद्वयाश्रयेष्वप्यसङ्गेषु महा-
वीरेषु मद्भयनिहतेषु, विमुक्तसिंहनादेर्नरपतिसिंहैः परिवृतश्चतुरङ्गं
महायत्नं बलमनुविकर्षन्, युधिष्ठिरपराजयक्रुद्धो, विहिताराति-
विजयो विजयस्समरनुवमवातरन् । तमभियोद्धुं दुर्योधनप्रिय-
चिकीर्षया, उद्धृतविपक्षस्त्यस्तशक्त्यो निर्जगामाङ्गराजः । काम-
मप्रतिहतपराक्रमो युद्धधौरेयः कर्णः, तदात्वे कमपि हृदयपरिताप-
मुवाह । यदसौ मातृवचन-निवारितमात्मानमनुस्मृत्य, “कथं
स्वावरजेष्वेव प्रहरामि” इति अनुक्रोशेनास्त ; यच्च, “नाहं
शत्रिय” इत्यतिसन्धाय विद्यामहणात्कुपितस्य गुरोर्जामदग्न्यस्य
शापान्निर्वीर्याणीवालक्ष्यन्त काले सुशिक्षितान्यप्यस्त्राणि, दैन्येन
प्रतिनिवर्तनमिव सूचयामासुर्गन्तव्यमाः । जहद्वन्द्वमयश्च नि-
श्मज्जतामगमन् ॥

तथापि—

हृतोऽपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यशः ।

उभे बहुमते लोके नास्ति निष्फलता रणे ॥

इति कथञ्चित् धैर्यमास्थाय निसर्गकवचकुण्डलमाहिम्ना अप्रधृष्यः
कर्णो मद्राजगृहीतप्रमहं रथमर्जुनाभिमुखं बाहयामास ॥

तस्मिन्नवसरे ब्राह्मणरूपेण प्रविश्य शक्रस्तस्मान्महत्तरां
भिक्षां ययाचे । “भगवन्, किं काञ्चनाञ्चित्शृङ्गं गोसहस्रं ते
ददामि । अथवा काम्भोजप्रभवमनिलसमवेगमश्वीयं ते विसृजामि ।
उत गिरिनिचयोज्ज्वलमन्मत्तवारणयूथं स्पर्शयामि ।” इति
सप्रणामं तमुदारमतिरुदाजहार कर्णः । एतेषु निरपेक्षं विप्रवरं
दृष्ट्वा स वदान्यमूर्धन्यः, “किमपर्याप्तः कनकनिचयोऽभिमतः ।
किमखिलां पृथ्वीं जित्वा ते ददामि । किमग्निष्ठोमफलजिपृक्षा ।
नेच्छसि चेत्सर्वमेतत् किं मच्छिर एव ते प्रार्थनीयं भवेत् ।
अथान्यदपि श्रूयताम्—

अङ्गैस्सहैव जनितं मम देहरक्षा

देवामुरैरपि न मेघमिदं सहास्रैः ।

देयं तथापि कवचं सह कुण्डलाभ्यां

प्रीत्या मया भगवतो रुचितं यदि म्यान् ॥”

इति सानुनयमभ्यभाषत । मयो “ददातु ददातु” इति कपट-
भूसुरस्मोऽप्याचत । तदात्वे तस्मिन् जातशङ्कोऽपि कर्णो दान-
शीर्णदीरतया “धिगपुक्तमनुशोचितम् । न प्रतिज्ञामपलपामि ।

अपि च पात्रेषु यदत्तं तत्र शुष्यति, नापक्षीयते, न विपर्यस्यति
कालेनापि । तत्तुष्यत्वेप ब्राह्मणः” इति सव्यवसायः कवच-
कुण्डले आत्मनो देहान्निकृत्वा तस्मै प्रादात् । गृहीत्वा चार्जुन-
पक्षपाती निश्चक्राम मघवा ॥

कर्णस्थनुपदमेव विदितयाथाभ्यांऽपि,—

“अनेकयज्ञाहुतितर्पितो द्विजैः

किरीटिमान् दानवसङ्घमर्दनः ।

सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलिः

मया कृतार्थः खलु पाकशासनः ॥”

इति परां परितोषतुलामारुरोह । न पुनर्वञ्चितोऽहमिति शुशोच ॥

अथ पश्चात्तापस्पृष्टहृदयेन पुरन्दरेण पाण्डवेप्त्रेकपुरुष-
पधार्थमनोघमलं विमला नाम शक्तिर्देवदूतद्वारा कर्णाय प्रदिष्टा ।
तां प्रतिगृह्य, “अर्कस्गुर्वीर्यस्स फाल्गुनो यत्र, तत्र प्रचोद्यतां
रथः” इति शस्यं सन्त्वरयन् युद्धप्रस्थानमकरोदङ्गराजः ॥

॥ उरुभङ्गः ॥

अथ रणाहसगजाश्वनरेन्द्रयोधसहसमाकीर्णे, पिशितासृक्-
 पूरपर्याप्तपारणालुब्धविहङ्गमभ्रमणोज्ज्वलरावकाशे, शङ्खप्रसासितोमर-
 भिण्डपालशूलमुसलमुद्गरगदादिभिरायुधशतैराचिततले, नृत्यत्-
 कयन्धे, विरुवच्छिवाशिवध्वनौ, स्रस्ताधोरणतया विद्रवन्मत्तहस्तिनि,
 सूतप्रणाशप्रचलितहयापवाहितस्यन्दनशताकुले, रुधिरासारकलिल-
 प्रदेशे, प्रतिभयतामावहति समन्तपञ्चके, विपन्नागण्यराजन्यमण्डले
 क्षीणप्राये च उभयपक्षे, द्वैपायन-हलायुध-कृष्ण-विदुरप्रमुखानां
 कुरुकुलदैवतानां प्रत्यक्षमन्योन्यवीर्यस्पर्धिनोरतिचिरसञ्चितामर्ष-
 दुस्सह्यप्रहयोस्सुयोधनयुकोदरयोः प्रावर्तत महान् गदाविप्रदः ।
 सुशिक्षितमहलीलाविशेषविचित्रिते बहुप्रकारप्रवृत्ते च तस्मिन्,
 अन्तरा निर्भिन्नामललाटवान्तरुधिररूपितः भस्मांसकूटः सुयोधन-
 गदाप्रहारशिथिलीकृताङ्गो निपपात भीममेनः । तादृशं तं उपहस-
 न्नाह धार्तराष्ट्रः, “न सखु, भीम, दीनं निहन्ति धीरस्समरेषु ।
 तन्मा भैषी.” इति । एवमुपहस्यमानं भीमं दृष्ट्वा कृष्णः स्वमूर्क-
 मभिहत्य कामपि संज्ञां प्रायच्छत् । तया संज्ञया समाश्वासितः
 प्रत्यागतप्राणसारो मारुतिर्गदां प्रगृह्य सहस्रोत्थितः गर्जन-
 धर्ममनादृत्य अनवेक्ष्य च ममयं सुयोधनोर्वोः भयदां गदां

मुमोच । तेन च जर्जरोरुः प्रस्रवद्गुधरोपसिक्तभूतलः पपात
कुरुराजः ॥

तदा दुर्योधनापेक्षया प्रतिपन्नक्रोधं हलायुधं दृष्ट्वा सम्भ्रान्तैः
पाण्डवैः श्रमशिथिलाङ्गः भीमः सद्यः कृष्णकरावलम्बलम्बित-
गतिः अपावाह्यत । तस्मिन् अपक्रान्ते प्रबलामर्षसंरक्तलोचनः
हलधरो राजानमभिवर्तमानः समुत्क्षिपन् हलमुदगर्जन् । “अव-
धूयणाभिमन्त्रिमनालोच्य च पुरस्थितं मां कथं भवान् भीमेन
वश्वितः । एष रिपुबलप्राणहरेण, कालिन्दीजलवर्त्मदेशिकेन
लाङ्गलमुखेन केदारानिव विदारयामि पाण्डुपुत्रान् । प्रतिपालयतु
भवान् क्षणमात्रम्” इति । अन्वतप्यत च भृशं रुधिरानुलित-
च्छविं भूसंसर्पणधूलिधूसरितं अर्घोपरतैरङ्गैः भूमौ विवेष्टमानं
पश्यन् तपस्विनं दुर्योधनम् । तमाह प्रसादं याचमानः सुयोधनः
सानुनयं, “भगवन्, विमुञ्च रोपम् । जीवन्तु ते कुरुकुलस्य
निरापमेधाः पाण्डवाः । अलं विग्रहकथया । प्रशाम्यतु वैरम् ।

“प्रतिज्ञावमिते भीमे गते भ्रातृशते दिवम् ।

मयि चैवं गते राम विग्रहः किं करिष्यति ॥”

अपि च यदहं जतुगृहात् आत्मनिर्वाहिणा हिहिम्बराक्षसमर्दनेन
वैश्रवणालयप्रक्षोभिणा महाप्रभावेण भीमेन छलमाश्रित्यैव जितः
तदहमद्यापि अजित एव । इदमपि पश्यतु भवान् । सर्वमेतल्लीला-
गोपकिशोरकस्य भगवतो नारायणस्य संविधानरुमेव । किमत्रानु-
शोच्यते” इति ॥

अत्रान्तरे पुत्रशतवियोगशोकाभिभूतहृदयो धृतराष्ट्रः पुत्र-
 दत्तमात्मनो निवापमसहमानं कृतान्तहृत्कं विगर्हमाणः “हा
 पुत्रक ! कासि देहि मे प्रतिवचनम् ?” इति अतिकरुणं रुदन्
 दुर्जयेन आदिश्यमानमार्गो दुर्योधनाभिमुखं अभ्यवर्तत ।
 तमन्यास्ते स्म पतिधर्मचिह्नं नयनपट्टबन्धमजस्रैः अस्त्रैः आर्द्रयन्ती
 गान्धारी, प्रत्यासन्नवैधव्यदुःखतया अतिमात्रधिकृबहृदये देव्यौ च ।
 अथानीशतया गात्राणामपहृत्तपित्रभिबन्दनम्वातन्व्यस्य, प्रकाशी-
 कृतमूर्धजं रणाजिरप्रविष्टं अवरोधजनं च पश्यतः रामो हृदये न
 ममौ मन्युपरिवाहः । तदा बालमावादज्ञातसमयविशेषदौरवस्थं
 परिचितविधिना स्वमङ्कमारोहन्तं दुर्जयमसह्यवेदनतया सहसा
 निवारयन्नतिमात्रं विपादेनान्तरदह्यत स पुत्रवत्सलः । निरतिशय-
 सन्तापकारिणीं एतादृशीं दुर्गतिमापन्नं तनयमुपसृत्य धृतराष्ट्रः
 शतमुरप्रवृत्तदुःखप्रवाहः शोकान्मुलुलितलोचनतया पुनरुक्तान्ध्यः
 भूमौ पतित्वा करुणतरं विललाप । तमाश्वासयन्नाह कुरुराजः,
 “त्वत्पादमात्रप्रणतमौलिरपरिश्रतेन मानेनैवापराङ्मुखो हतस्तव
 सुत इति शोको निगृह्यताम् । क्रियतां मयि अनुग्रहः” इति ।
 अथ मातरमाभाष्य, “यदि पुण्यं मया कृतं त्वमेव अन्यस्मिन्नपि
 जन्मनि मम जननी भवितुमर्हसि” इत्यवदत् ॥

क्रमेण च शोकार्तमवरोधजनं यथोचितं पर्यवस्थाप्य स्निग्धं
 आहूय पुत्रं, “अहमिव पाण्डवाङ्गुभूषितव्याः । कुन्त्या

निदेशे वर्तस्य । द्रौपदी सुमद्रा चोभे मातृवत्पूजयितव्ये ।
‘मन्त्रामावसाने युधिष्ठिरं स्पृशता त्वया तेन मह मम निवापो
देयः’ इत्यादिष्वन् ॥

तदात्वे मूर्तिमानिव वीरो रसः ससम्भ्रमं कामुकहस्तः
प्रविश्य द्रौणिः अखण्डितपराक्रमैः भीष्मद्रोणादिभिराश्रितनिज-
पक्षमपि निजवाक्योन्मुखैकादशवाहिनीपरिरक्षितमपि छलजित-
मासन्नमृत्युमभिहतगजतुरगनररथप्राकारमध्यपतितं कुरुराजमभि-
धीक्ष्य क्रोधव्यलीकाभ्यां पर्यायोपतप्तहृदयः स्तोकावशेषे कुरुकुले
प्रशान्त्यन्तमपि युद्धदावानलं धैरनिर्यातनार्थं पुनरुज्ज्वलयिष्यन्
धीरमेवमुदगर्जन् । “भोः कुरुराज ! अद्य समुद्यतास्त्रः निशा-
ममरमुत्पाद्य रणे धक्ष्यामि पाण्डवान्, आपततु वा स्वयमेव
कृष्ण आविष्कुर्वन् चतुर्भुज-शङ्ख-चक्रादिलक्षणं गरुडे निविष्टं
निजं रूपम्” इति ॥

अथ मा मा भवानेवं—

“गतं धात्र्युत्सङ्गे सकलमभिषिक्तं नृपकुलं
गतः कर्णस्वर्गं निपतितवनुद्गन्तनुसृतः ।
शतं भ्रातॄणां मे हतमभिमुखं संयुगमुखे
वयं चैवं भूता गुरुमुतघनुर्मुञ्चतु भवान् ॥”

इति सुयोधननिवारितसम्भ्रमोऽपि, “सर्वथा कृतप्रतिज्ञोऽसि ।
अद्यैव ब्राह्मणस्य मम वचनान् पितृमुक्ते राज्ये दुर्जयो विना-

ऽभिपेक्षं राजा भवतु” इत्यहार्यनिश्चयो वभाषे । समनन्तरक्षण
एव सुयोधनः पुरतः समुत्थितान् कुलपूर्वपुरुषान्, सकर्णं भ्रातृ-
शत्रुं, क्रुद्धं अभिमन्युं, महार्णवान्, अप्सरसश्च विभावयन्,
कालेन प्रेषितं सद्गुह्यं सप्रयुक्तं वीरवाहिनं विमानमधिष्ठाय स्वर्ग-
मारुरोह । ततो निर्विण्णो धृतराष्ट्रः पुत्रप्रणाशविफलं राज्यं
परित्यज्य सज्जनाश्रयाणि तपोवनानि रोचयामास । अभ्युत्थामा च
सौप्तिकवधोद्यतपाणिस्सशपथं निरगात् ॥

इति प्रथमो भागः ।

द्वितीयो भागः ।

॥ श्रीरामचरितम् ॥

यस्मत्प्रे गुह्यामयन्नुपनतां तस्याज राज्यधियं.

यस्सन्तोषयितुं प्रजाः परिजहारापन्नमर्चां श्रियाम् ।

तस्योपाश्रितक्रीशराक्षसपरित्राणप्रतिष्ठागुरो-

धर्मे सूक्ष्मगतां जयत्यग्निजाज्ञानेरभेद्या स्थिति ॥

(१)

आसीदशेषकल्याणनिलयेषु कोसलेषु अयोध्या नाम
रथार्याभिधाना राजधानी । तत्र च प्रमुदितप्रजापत्सलानां,
चण्डविक्रमाणां चण्डमानुवंशमहत्तराणां ललामभूतः पुलोमजा-
मणेनार्धासनप्रदानपूर्वकं समाजितः, सुरासुरसङ्ग्रामेष्वप्यप्रतिहत-
गद्गारयो दशरथो नाम राजा लीलानुशासितमहीवल्लयस्सुचिरं
व्यवसासीन् । स च बहुवर्षसहस्राणि राज्यभारं निर्वाह्य परित्विन्न-
सञ्जातजरावैकुण्ठ्यो विषयव्यावृत्तकौतुकश्चरमम्रतमिद्वान्कृणां

वैखानसीं वृत्तिमाशिश्रयिषुः कुलामात्यप्रकृतिमण्डलानां सुचिर-
संभृतकौतूहलमनुरुन्धानो वयस्त्वं जनलोचनचन्द्रं रामचन्द्रं
राज्यश्रिया सङ्गमयितुं तत्त्वरे ॥

अथाभिषेककृताभिसुख्यैर्वसिष्ठमुख्यैरुद्दिष्टे पुण्येऽहनि सं-
प्राप्ते, प्रहृष्टनरनारीजना, संयोजितविशेषालङ्करणविधिपरिशोभ-
माना, समन्ततः प्रचलितोत्सवमङ्गला साकेतनगरी प्रतिक्षणं नूतनेव
कामपि श्रियमुररीचकार । समाह्वियन्त च राजकुले तद्विधावसरो-
धितसन्ध्रमेणाभिषेकसंभाराः । तथा हि—समुदश्रायि सव्यजनं
छत्रम् । अकल्प्यत सनन्दिपटहं भद्रासनम् । न्यस्यन्त च
तीर्थान्बुपूर्णास्सुवर्णघटाः । अयुज्यत पुष्यरथः । सन्न्यधीयन्त
सामात्यपुरोहिताः पावनदर्शनास्सहस्रमवनीसुराः । एकप्रकार-
संक्षिप्तास्सभायां पौरजानपदाश्च सममेत्यन्त । स च भगवा-
न्वसिष्ठः कालोचितक्रियाकलापप्रत्यवेक्षणव्यग्रः पवित्रावकाशां
वेदीमध्यतिष्ठन् । धुर्ये स्वतनये क्रमेण भुवनरक्षाधुरमवतार-
यिष्यति दशरथे तत्सौराज्येन चिरानुभूतस्वास्थ्योऽपि गुणपञ्चपाती
जनोऽकृतपूर्वं तोषमधत्त ॥

अथ परिणामोन्मुखमनोरथो दशरथस्सभायां स्निग्धतर-
माभाष्य तनयमङ्कमारोप्य, साश्रुगद्गदं, “पुत्र, राम, प्रतिगृह्यतां
राज्यम्” इत्युदाजहार । विनयाद्बहुमानाच्च तदप्रतिपद्यमानं
चरणपतितं रघुनन्दनं निर्वन्धतः श्वमतमङ्गीकारयामास च ।
अथारब्धे पठहे, भद्रासनलङ्घिनि रामभद्रे शत्रुत्रलक्ष्मणगृहीतो-

नमितेऽभिपेक्षयते, छत्रे च स्वयं नृपतिना गृहीते, अन्तरा
प्रविश्य मन्थराभिधाना सरभसमवनीपतेः कर्णे किमपि जजाप ।
तया ऋल सयो वित्रिताभिपेक्षमङ्गलया प्रफुल्लपौरजानपदमुख-
राज्जवे सदस्यकालोपनतनीहारवृष्टिलीला व्यधायि । दशरथोऽपि
वन्ननिर्घातेनेव प्रक्षुब्धमतिस्सञ्जातशोकज्जरज्वालापरीतकरणस्स-
वैद्वद्यमाहूय तनूमुवं कृच्छ्रेण विश्रमितुं विससर्ज । स तु
प्रनिरद्वेऽपि राज्यलक्ष्मीप्रतिग्रहमहोत्सवे, अलोलुपतया, अति-
गम्भीरतया, यथाभूतवदनोद्भासोऽभिवन्द्य पितरं दिष्टया स
एवास्मि राम इति मोदमानो मैथिलीभिर्भिमं वृत्तान्तमधिगमयितुं
धृतकौतूहलस्तदावसथमाससाद ॥

तत्र चाभिपेक्षवार्ताहारिणे चेटीजनाय परितुष्य प्रत्त-
सर्वाभरणशून्यीकृताङ्गलतां, नेपथ्यपालनीमुपहसितुं अवदातिक्रिया
चेष्टया चोरितोपहृतं यत्कलयुगळं कौतुकेन परिधाय, “किं मे
शोभत” इति सस्त्रीजनमनुयुक्तानां, तदात्वेऽप्यक्षीणलावण्य-
सम्पन्नमनोहरां हृदयदयिता दयितामालुलोके । कृतसम्भाष-
तया श्रणं यावत्तिष्ठति तावत् “हा हा महाराज” इति नरनारी-
जनस्य निर्भर्यादो महानार्तध्वनिः श्रोत्रपथमवातरन् ॥

ततस्सत्त्वरापतितः कञ्चुकी राज्यलोभाद्भरताभिपेक्षं याच-
मानाया, कंकेय्याः कार्कश्यमभिचुक्रोध । निजपक्षपातेन गुरुजन-
मपवदन्तं तमंवस्थापयन् प्रत्याह राघवः—“आर्य, किमत्राकोश-
स्थानम् ? गुणानेव पश्यामि मदभिपेक्षनिवृत्तौ ॥

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव तावत्
 मम पितृपरवत्ता बालभावस्स एव ।
 नवनृपतिविमर्शे नास्ति शङ्का प्रजानां
 अथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥

अपि च—

शुत्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि यार्यते ।
 तस्या लोभोऽत्र नास्माकं. भ्रातुराज्यापहारिणाम् ॥”

इति । समादिशच्च कञ्चुकिनं मातृपरिवादं विना महाराजवृत्तान्तं
 अभिधातुम् । श्रुत्वा च तन्मुरादतिसृष्टकैकेयोप्राथेने सद्यो मोह-
 मुपागतं राजानं नितरामसिद्यत ॥

तदनु धनुष्पाणिराबिर्भूय क्रोधमूर्च्छितो लक्ष्मणः प्रक्षुब्ध
 इव प्रलयवारिधिरित्यमुदगर्जन् । “अहो वत क्षत्रियाणामपि
 क्षीणसत्त्वता । धिक् एते वयं विश्रुतवीरापदानाः प्रक्रान्तचापलया-
 प्यबलया केवलमेवं परिभूयामहे । तत्रालमस्याः पापाशया-
 याश्चिरकाङ्क्षितसङ्गमेऽप्यार्येऽभिनिविशमाना यदियमपषक्पं निर्भ-
 रासूययेव राज्यश्रियम् । पश्यत लोभानुम्विताया नृशंसताया
 विलसितम् । मणिमकुटधारणप्रसाधितेन शिरसा तन्मुहूर्त एव
 जाटामाचक्ष्य चतुर्दश वर्षाणि नाम वनमवनोद्वितेन भवनी-
 फलव्यम् । जराजर्जरमतिनाप्यवनीपतिना नियतिरिव दुर्व्यवस्थेयं
 केनाप्यसम्यग्द्वेन धर्मव्यवहारेणानतिव्रमणीयेति कृत्वा दुःख-
 दावानले निपात्यते ह्यात्मा । वयन्तु प्रचलितास्तद्यो युवतिरहित-

मेव भुवनतलमस्त्रिलमापादयितुम् । तिष्ठतु तावदार्यो यदि न
मम्मन्यते । सुश्वेतु मां भवान् यतः कलितनिश्चयोऽस्मि ” इति ॥

इति समारब्धसंरम्भभीषणं तमनुजन्मानं पेशलाक्षरै-
स्सान्वतोपक्रमैर्मानृनियोगप्रतिबद्धस्वातन्त्र्याणां पातकपर्यवसायि-
तः क्रोधस्यानवसरमुपदर्शयन्समाधाय रामचन्द्रस्तस्य हृदयोत्तापं
गौरगामयत् । उररीचकार च प्रशान्तगम्भीरे मनसि कनिष्ठ-
भानुः प्रत्यक्षोदीरितनिर्विशेषमविलङ्घयरूपमनुशासनमुरुतोपेण ॥

अथ तदात्वोपनतान्सीताकौतुकवर्धनश्रद्धया नेपथ्यपालन्या
नयं प्रेषितानन्यानननुभूतान् बल्कलानात्मने रामः प्रतिगृह्य
शुनिवारानुगमनव्यवसायेन सौमित्रिणा सह विभज्य सत्वरं
पर्ययान् । धृतारण्यकवेपथ्वानपेक्षितगुरुजनामन्त्रणविधिमुद्धूत-
मवतिष्ठन् वस्तेत्यतिकरुणमुल्लापन्तमापतन्त्वमपि तातं श्रुत्वा
कान्तारगमनप्रत्यूहपरिजिहीर्षया दृढनिश्चयाऽऽकलनकठोरहृदयः
अगमाग्रमपि विलम्बमसहमानः प्रार्थितयापि प्रथमप्रतिपन्नचीर-
परिधानमपरिव्यजन्त्या प्रकाशितानुप्रवसनसिद्धान्तया कान्तया
परिष्कृतपार्श्वस्सौभ्रात्रशेवधिना लक्ष्मणेन पुरो निर्दिश्यमानमार्गो
दीनाक्रन्दनशरणपौरलोचनाम्बुप्रवाहोपसिक्तनीरजीकृतप्रतोलीं त-
दुपक्रममुत्सादितोत्सवाशंसां रघूत्तंसः पुरीमयोध्यामतिलङ्घ्य मन-
चलद्विपिताभिमुखम् ॥

निर्गते च सदारानुजे रघुनन्दने नरपतिः पतन्निव पतङ्गः
शुष्यन्निव महोदधिः विशीर्यन्निव धरणीधरः पारे वाचामङ्गकै-

राधिपरिक्षीणैः कार्पण्यमुद्वहन्नसह्यपीडेन हृदयावस्कन्दिना शोक-
शङ्कुनाऽतिकरुणमन्तस्संग्लपितः कौसल्यामुमित्राभ्यां स्वयं निगृही-
तात्मशोकाभ्यामन्वाख्यमानः चरमशय्यामधिशिश्ये । स तदानी
मतिभूमिं गतेन चिन्ताव्याधिना शिथिलेन्द्रियमतिर्व्यथमाने
विवशमनेकधा व्यचेष्टत । तथा हि—शश्वदाविष्टतीव्रमन्युपिशा
चिकावेगादिव शयनादुत्थायोत्थाय न्यपतत् । मुहुर्मुहुः स्मृति
वशादाघट्टितहृदयनिरप्तातकैकेयीदुर्वचनशस्य इव दुस्सहवेदनामनु
भवन् हा हेत्युच्चैर्विललाप । परित्राययितुमिवात्मान-मबलाव्याली
मुखान् पुनःपुनः राम रामेत्याचक्रन्द । मृत्युपरिगृहीतस्य मे चरम
दर्शनं वितरत पुत्रका इति पदे पदे भृशं परिदिदेव । परिपालित-
पितृसङ्गरो महाप्रभावोऽनया गर्भे धृत इति वारं वारमतिमानेन
बहुमानेन प्रियवचनैः कौसल्यामन्वरुध्यत । पुत्रविवासनेन कृता-
पकारमात्मानं क्षमापयितुमिव दीनवदनस्तामसकृन् निश्वसन्नव-
लुलोके । धिङ्मां स्त्रीमतिपरिगृहीतं लोकोपहास्यं मन्दधियमिति
विलज्जमान इव भूयो भूयो मोहमहातमसि निलिल्ये । निसर्गा-
ऽनुकल्पनापि प्रियनन्दनेन निरनुकोशमुपेक्षितस्य मम कोऽर्थो
जीवितेनेति वैराग्यादिव शोकदावानले प्राक्षिपत्स्वमात्मानम् ॥

तस्य च तदा निरतिशयतनयविरहानलपरिप्लुष्टहृदयस्या-
नारतं प्रमुह्यत. प्रतिबोधं विना कौसल्यामुमित्रयोरपि प्रत्यभिज्ञा
दुश्शकैवासीन् । अदृश्यभूते लोचनसुधाकरे रामचन्द्रे विसृत्त्व-
रतमो निमीलितमिव नयनयुगलमन्धीप्रभूव । रामान्वेषणप्रस्थितेव
प्रयन्नावस्थाप्यमानापि बुद्धिः स्वनियोगाद्ब्रंशे ॥

एवमप्रतीकारायां दशायां वर्तमानं सकृत्कृतान्तमुपालभ-
मानं सकृदात्मानमेव दुष्कृतकारिणं कुत्सयन्तं, कदाचित्कैकेयीं
विगर्हयन्तं भूयस्सरोद्दशोकं पुत्रकानाहूयोन्मत्तवद्बहुप्रलपन्तं अति-
कृष्णदर्शनं, पार्थिवं रामसकाशात्प्रतिनिवृत्तस्मुमन्त्रस्सविपादमुप-
गम्य व्यजिज्ञपत्—“देव, शृङ्गिवेरपुरं प्राप्य ते महाराजस्य
प्रणाममायेद्य कमप्यर्थं विज्ञापयितुमारभमाणा चाप्पस्तम्भितकण्ठ-
त्वान् किमप्यनुक्तवैय वनोदरमविशन्” इति । तच्छ्रुत्वा मही-
पति, कैकेय्या दुराग्रहानुचिन्तननिष्पीडितहृदयः—

गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।

क्षिप्रमानीयतां पुत्रः पापं मफलमस्त्विति ॥

मावेगाक्रोशमुदीरयन् निजपुत्रकाणां पुनरवलोकननैराश्याद्विगुणी-
भूतमोहोपहतचेतनः प्रतिश्रण परिशुश्रोप । अन्ततः स्वमाश्वस-
यितुमिवोपागतैः तत्क्षणप्रत्यक्षितैः दिलीपाजमुप्यैः पितृभिरुप-
च्यन्दितमात्मानं सम्भावयन्तैस्सखिगमिषुः “अथमहमागच्छामि”
इति वचनैश्च मूर्च्छय्या परामृष्टः स क्षणादिविषद्वमथमारुरोह ॥

अनन्तरमराजकोपहतमिथ्याकुजनपदमवलोक्य विधिज्ञै-
र्घसिष्ठानुमोदितैरमात्यमुग्यैर्दशरथवचनमर्थयत्कुर्वद्भिः आवाल्या-
न्मातुलकुले वास्तव्याय भरताय प्रेषितस्ममृतो रथः । स च,
दृढमकन्यशरीरो महाराज इति केवलमाश्रावितनिजोपप्रेषणहेतु-
स्मृतेन पलपदुत्कृष्टतन्त्ररितं अयोध्यापरिसरगुपासीदन्, “एक-
नाडिकां यावत्प्रतिपाल्य प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यां पुरीं प्रवेक्ष्यति

कुमार इत्युपाध्यायेन विज्ञापित क्षणं विश्रामितुकाम उपान्तिके
वृक्षान्तराविष्कृत देवकुल प्रविवेश ॥

तदा च विश्वसनीयमानुषभावाना चतु प्रतिमाना स्तोम-
मालोक्य नमितशिरा वन्दितुमुपक्रामन्नसौ सहसोपेतेन देवकुलि-
केन, 'क्षत्रिया ह्यत्र भवन्तो, न भवादृशस्य प्रणामार्हा' इत्यवार्पत । अथ विस्तर पृष्टस्त देवकुलिको, यावत्तिस्र प्रतिमा दिलीपरघ्वजानाभिर्द्वाकुलपूर्वपुरपाणान्नामतो निर्दिश्य दशरथा-
कृतिसवादिनीं तुरीयामुपासीदति तावत्पर्याकुलो भरत, "किं धरमाणानामपि प्रतिमा स्थाप्यन्ते" इति त पर्यप्रच्छत् । सोऽवदत्—"न खलु । अतिक्रान्तानामेव" इति । अतः पर श्रोतुमक्षमो भरत कमप्यत्याहितमापतितमाशङ्कमानो यदा सरभस-
मपचक्राम तदा देवकुलिक कूरमेवमभाषीत्—"तिष्ठ,

येन प्राणाश्च रात्रि च स्त्रीशुल्कार्थं विसर्जिता ।

इमा दशरथस्य त्व प्रतिमा किञ्च पृच्छसि ॥" इति ।

श्रुत्वैव अशनिहत इव मुमूर्च्छ कैकेयीसूनु । अथ प्रतिबुध्य,
सादृशावस्थाविशेषेण स्व कैकेयीपुत्र प्रत्यभिजानत तस्य मुखादेव
शुल्कलुब्धया स्वजनन्या ससीतालक्ष्मणमरण्याय निर्वासित
राममवगत्य, "कथं कथमार्योऽपि वन गत ? किमहमुपहृतभाग-
धेय पित्रा भ्रात्रा च वर्जितामटवीभूतामयोध्या पिपासार्तं
क्षीणतोयामिव नदीमनुधावामि ?" इति शोचन् स द्विगुणितमोहा-
भिभूतचेतन निस्सन्न पपात मूषष्ठे ॥

तत्क्षणमुपतस्थे तत्र सुमन्त्रोपदिष्टमार्गं दशरथप्रतिमा-
दिदृक्ष्या कौसल्यापुरोगमन्तःपुरम् । तदा देवकुलिकेन निर्दिश्य-
मानावस्थं भरतं प्रत्यभिजानन्त्यः परिवार्य देव्यः पर्यदेवयन् ।
अथ मातृकरावमर्शोपलब्धस्त्रास्यो भरतस्समाश्वस्य सुमन्त्र-
निर्दिष्टनामधेये कौसल्या-सुमित्रे अभिववन्दे । कैकेयीं पुनरव-
लोकितुमपि नैच्छत् । किञ्च निपातिता वयं सान्त्वयात्सपौर-
जानपदास्त्वं भर्तृद्रोहिण्या नृशंसया त्वयेति तां भृशमधिचिक्षेप ।
अथ च, “जात, किं मया कृतम् ? महाराजस्य सत्यवचनं
रक्षन्त्या मया तथोक्तम् । तत्रापराद्धति ते शुल्कलुब्धो मातामह”
इति प्रक्रान्तसान्त्वयनां कैकेयीमभिक्रुद्धो भरतः—“कथं शुल्के
मभार्यस्यायं वनवासोऽप्युदाहृतः । यदि ते राज्यफलतर्पे, किं
नरेन्द्रो न दद्यान् । किमर्थं मन्नाम कीर्तयित्वा मामयशस्तमस्य-
काण्डे पातितवत्यसि । ऋष्टं कृतं भवत्या । म्रियमाणः पतिर्न
गणितः । दयिततनयाः क्रोशन्त्यो नानुकम्पिताः मातरः । कृत्स्ना-
प्ययोध्या रोदनशरणा नावेक्षिता । न गणितोऽयात्मा धिगिति
वचसा लोके समानुष्टः । अहो धाम्नामृष्ट भवत्या हृदयं वज्र-
कठिनम् । धिक् त्वां दुष्करकारिणीम्” इत्यवमर्त्सयन् तस्या न
प्रमसाद् । अभिपेकमधिकृत्य च सह प्रकृतिभिः प्रत्युद्रम्य वसिष्ठ-
वामदेवाभ्यां विज्ञापितो, “राज्यलुब्धायै इहात्र भवत्यै प्रदी-
यताम्” इति निप्रसुक्त्वाऽप्रविशन्नेवायोध्यां रामतपोवनमभि-
प्रतस्थे ॥

समुपगम्य च चित्रकूटाचलोपरचितां भ्रातुः पर्णशालां
 कैकेयीचापलात्सङ्क्रान्तकृतघ्नभावमिव स्वं मन्यमानो लज्जमान-
 मानसो भरतो दूरादेवोपावर्तमानस्तमुपस्थितमात्मानं सत्रिगर्ह-
 मुदघोषयत् । तदा स्पष्टघनेन हृदयानन्दनेन बन्धुजनबहुमानावहेन
 तस्य तेन स्वरसंयोगेन स्नेहपरिष्ठिन्नहृदयो रामस्सौमित्रिं पुरुष-
 विशेषमवधारयितुमभ्यचोदयत् । तद्वचनेनाभिमुखापतित लक्ष्मणं
 निजाग्रजं सुमन्त्रेण निवेद्यमानं कैकेयीमूनुर्यथोचितमभ्यवादयन् ।
 अथ लक्ष्मणमुखाद्विदितनिजागमनं राघवं, मैथिल्या सादरं
 प्रत्युद्गम्य प्रवेशितो भरतस्तभक्तिविनयमुपसृत्य स्वनामनिवेदन-
 पूर्वकं प्रणनाम । तदानीं रामभद्रः प्रेमदृढमेतमाश्लिष्य, सुमन्त्रं च
 दृष्ट्वा तातव्यपायाश्रितया कथया प्रकीर्णवाष्पपूरश्शोकव्याकुलिते
 न्द्रियस्तुचिरमवतस्थे ॥

अनुपदमभ्याश एव स्थातुकामं भरतं, “वत्स, पालन-
 धर्माणो ययमिक्ष्वाकवः । तदनुचितमिहावस्थातुम् । अपि च
 भवद्विधं श्लाघ्यगुणं पुत्रमुत्पाद्य किं नाम नः पिता मिथ्याभि-
 धायी भवतु । यस्य किल वाक्यमवितथीकर्तुमेवाहं वनभुवमुपा-
 गमम् । सत्यधर्नं हि नः कुलम् । कथं भवानन्यथा प्रवर्तते ।
 तत्सत्त्वरं निवर्तस्व परिरक्षितुं स्वराज्यम्” इति निरुत्तरमशासत् ।
 तदाज्ञावशंवदो भरतो व्यजिज्ञपत्—“आर्य, तेन हि मम हस्ते
 निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दश वर्षान्ते त्वां प्रतिग्राहयितुमिच्छामि ।
 अन्यच्च, प्रसादयतु महामार्यः पादोपभुक्ते इमे पादुके । अत्रैवा-

भिषेकोदकमावर्जयित्वा अनयोर्विधेयस्सन् भवदागमनावधि परि-
पालयिष्ये भुवनम्” इति ॥

ततः प्रीतिन भ्रात्रा सबहुमानं प्रसादीकृते पादुके गृहीत्वा,
समापृच्छ्य च स्नेहविच्छिन्नमाश्रमद्वारावधि विहितानुयात्रं बन्धुजनं,
भरतो, “इन्त भोः, अद्यैवासि,—

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौरुषचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः

स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दक्षितशशीलान्वितोऽहं सुतः ।

भ्रातृणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्तेर्महद्भाजनं

मंवादेषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ॥

इति परितुष्यन्, प्रकामं विशदान्तरङ्गः सुमन्त्राधिष्ठितं रथमारुह्य
अयोध्यामभिप्रतस्थे ॥

(२)

अथ कदाचिद्वह्मपाये वनप्रवामे भ्रातुरुद्धातपरम्पराश्रवणेन
नित्सहपरीतापप्रदग्धहृदयं साक्रोशनैर्पुत्र्य निजोपालम्भप्रवृत्तं
भरतं, भवितव्यतायाः प्रायस्यमुपदर्शयन्ती, तथाऽध्यवसितदैव-
पारतन्त्र्येणोपहतचेतसो निमित्तमात्रभूतायाः स्वस्या अन्तराद्ध-
तायां प्रत्याययन्ती च, सानुनयं, सुमन्त्रानृदिता कैकेयीत्यमुपन्यास्य-
चिरक्राद्भितोद्घाटनावसरं, निजवरद्वयाऽऽदानप्रवर्तकं, अनन्यथा-
भवं दशरथस्य शापम् । “पुरा किल मृगयां गतेन महाराजेन

कस्मिंश्चित्सरसि कलशं पूरयमाणो, वनगजबृंहितानुकारिशब्द-
समुत्पन्नवनगजशङ्कया विपन्नचक्षुषो महर्षेश्वरभूतो मुनितनय-
श्शब्दवेधिना शरेण हिंसित । तेन च सत्यभाषिणा महर्षिणा-
ऽविषयेन पुत्रव्यपायव्यलीकेन प्राणान्परित्यजता शत्रो महाराज
— ‘त्वमप्येष पुत्रशोकाद्विपत्स्यसे,’ इति तत्र च मामपराधे
निक्षिप्य दैवेन पुत्रको रामो वन प्रेषित । तन्मा न राज्यलुब्धा
मन्तुमर्हसि । अपरिहरणीयो मुनिशाप पुत्रविवासन विना कथं
विरमति । किं च मातुलकुले वर्तमानस्य ते प्रकृतिभूतो विप्रवास
इति राम एव प्रम्राजयितव्य आसीत् । यत्किल चतुर्दशदिवसा
इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दशवर्षाणीति मयोक्त तदपि
दैवतन्त्रकमेव” इति ॥

तदा तत्सर्वमनूय सुमन्त्र पुनर्यवेदयत्—‘कुमार,
वसिष्ठ वामदेवप्रभृतीनां सर्वमेतद्विदितमनुमत च” इति ।
तच्छ्रुत्वा विश्वस्तहृदयो भरतो, “हन्त त्रैलोक्यसाक्षिण खल्वेते ।
यद्यनुमत तेषां नात्र विचारणाया अवसर । दिष्ट्या अनपराद्धात्र
भवती” इत्युक्त्वा भ्रातृवात्सल्यादुत्पन्नमन्यो स्वह्यापराधान्
क्षमापयित्वा च मातरमभिवन्दे । अजहञ्च नदादितस्ता प्रत्यन्यथा-
ग्रहणेन सुचिरसमृत्त हृदयकालुष्यम् ॥

अथायोध्यारक्षामुपदिश्य निर्वर्तिते भरते, दक्षिणाशा-
विस्तीर्णेष्वरण्यभागेष्वविरलमास्तीर्णानामाश्रममण्डलानां दर्शन-
कुतूहलिना, वृद्धोपसेवाहेवाकिना च मनसा, ससीतालक्ष्मणो

दिनोपावर्तिनं तातस्यानुसंवत्सरिकश्राद्धविधिं कल्पविशेषेण स्वस्य च तातस्य च, यथानुरूपं निर्वर्तयितुमाहितचिन्तं मन्त्रयमाणं रामभद्रं, लब्धान्तरो विश्वसनीयं परिव्राजकलिङ्गमङ्गीकृत्यातिथिरियाभ्यवर्तत ॥

पूजितश्च ताभ्यां निजान्वयश्रुतादिकं वर्णयन् प्रसङ्गेन श्राद्धकल्पेऽभिज्ञत्वमात्मन उपन्यास्यत् । तेन च सञ्जातकुतूहलो राघवः पर्यपृच्छत्—“भगवन्, निवपनक्रियाकाले केन पितृ-स्तर्पयामि । विशेषोऽभिधीयताम्” इति । स प्राह—“हिमवत-स्सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्थाणुशिरः-पतितगङ्गाम्बुपायिनो वैदूथेय्याम-पृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चनपार्श्वो नाम मृगाः प्रतिवसन्ति ।

यैस्तर्पितास्सुतफलं पितरो लभन्ते

दित्वा जरां स्वमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।

तुल्यं मुरैस्समुपयान्ति विमानवास-

मार्वातिभिश्च विषयैर्न बलाद्भियन्ते ॥”

इति । तच्छ्रुत्वा “तर्हि तानद्याहरिष्यामि” इति कृतसंरम्भं राघवं पुनरुवाच कपटकर्मन्दी “अलमतिमनोरथेन । न ते मानुषै-र्दृश्यन्त” इति । अथ सुधीरमुदाजहार रामभद्रः—“यदि हिमवान्सौवर्णान्मृगान् मे दर्शयिष्यति वाणैः क्रौञ्चदारं तं विदारयिष्यामि” इति । तत्क्षण एव विद्युत्सम्पात इव लोचन-हरो दूरादाविरभूत्काञ्चनपार्श्वो मृगः । “दिष्ट्वा हिमवान्मयि परितुष्टः । अहो तातस्य भाग्यम्” इति मोदमानो रामस्तमुप-

च्छन्दयन्नर्घ्यमादायोपसर्प । मृगस्तु पूजामनवेक्ष्य पुरःपुरो
धावन् राघवं सुदूरमाचकर्ष ॥

अथाक्षिगोचरमतिपतिते रामभद्रे, दशाननः स्वरूपं गृहीत्वा
भयविह्वलाङ्गी भर्तारमेव पुनःपुनराक्रोशन्तीं कुररीमिव वृषदंशक-
स्मीतां हठादाकम्प्य रथेऽवस्थाप्य खमुत्पतितः । तथा ह्रियमाणां
जानकों दृष्ट्वा निजसरसस्य दशरथस्यानृण्यमिच्छन् जटायुनाम
गृध्रराजः “मयि स्थिते कयासि” इति तर्जयन्नभिपत्य पापाशयमेनं
पश्चाभ्यां विक्षिपन्, तुण्डेन खण्डयन्, तत्परैश्च विदारयन्, सकोपं
करोथ । राघवस्तु रोषादुद्धतनयनः प्रयुज्यन्तं पतगेश्वरमसिना
दक्षिणांसदेशे गाढं प्राहरन् । तेन निरुत्तावयवस्तद्यो गतायु-
रवनितलमासमाद जटायुः ॥

अत्रान्तरे एकप्लुत्यतिक्रान्तशरविषयं तमपूर्वहरिणं अनु-
दृत्य विफलश्रमस्तीतापतिस्सचिन्तायासं यावत्प्रतिनिवष्टुते तावत्-
स्तीताशून्यनुटजमपश्यत् । अथ प्रत्यासन्नवापसमुराद्यथावृत्तमाधि-
गत्य, विदीर्यन्निव शोकेन बहु विलपन्, लक्ष्मणेन कथञ्चित्पर्य-
वस्थाप्यमानः काननभुवमनास्थया विचरन् बनौकसां धाम
किट्किन्धामवाप । तत्र च निजाप्रजेन धलिना वालिना सदारा-
पहारं निर्विषयीकृतो हनूमत्प्रभृतिभिः कतिपयैरेव स्निग्धैरुपास्य-
मानः सुप्रीयो नाम वानरमुख्यो महर्षिशापमहिम्ना वालिनो
दुरामदं क्रुध्यमूकपर्वतशृङ्गमवापमद्भुः कृच्छ्रेण प्रतिवसति स्म ।
अथानयोस्तुल्यदुःखयोः परस्परोपकारकृतप्रतिज्ञयोस्सन्धिरपटिष्ट ॥

तदनु तदनुरोधेन तौ निरन्तरोपर्चायमानस्निग्धभावौ
 अतुलभुजवलावलेपं हेममालिनं वालिनं निगृहीतुकामौ नियुद्धाय
 तमभिमुखीकर्तुं प्राक्रमेताम् । अथ सुग्रीवक्ष्वेलिताकर्णनप्रज्वलित-
 मन्युश्शतमन्युसूनुखधीरितताराप्रतिपेधवचनो गर्जन्नभिपत्य प्र-
 क्रान्तविनयातिक्रममाक्रम्य विग्रहोद्धुरं सुग्रीवं मुष्टिनिर्घातनिष्पीडित-
 मुद्ग्रीवितासुमकरोत् । ततस्सम्भ्रान्तेन हनुमता तामवस्थां प्रति-
 बोधितो राममद्रस्तरुशारयाप्रच्छन्न एव वालिनं सप्तसालीविदारण-
 दारुणमुखस्य शिलीमुखस्य शरव्यतामनैषीत् । स च तेन मर्मसु
 निहत्य सहसा निपातितः प्रस्फुटरुधिरप्रसेकपिच्छले भूतले
 दुस्सहव्यथया कृतपरिसर्पणो धूळीधूसरिताङ्गः पतद्वा इवासन्ना-
 स्तमयस्सीदन् मुमूर्षुरिपुवाचितनामानं राघवमाह्वानभिमुखं भृश-
 मक्रुत्सयन् । अस्थानोपकोशिनं तमुपगम्य रघुर्वारः कृपाकुलमना-
 स्समरोधयन् ॥

वागुराछन्नमाश्रित्य मृगाणामिष्यते वधः ।

वध्यत्वाश्च मृगत्वाश्च भवान् छन्नेन दण्डितः ॥

यवीयसो दाराभिमर्शनपातकी वध्य एव भवान्ननु । तेन
 हि युक्तदण्डानां योग्यमेव कृतमस्माभिः । मद्विहितेन च दण्डेन
 विगतपाप्मा त्वमनन्तान् लोकानवाप्स्यसि ” इति ॥

अतः परं निरुत्तरो वाली प्रनलानुशयतरञ्जितान्तरङ्गं शोचन्तं
 सुग्रीवम् “ईदृशो लोकधर्मः” इति समाश्राम्य स्वतनयमद्भुतं
 तस्य हस्ते निक्षिप्य, “प्रतिगृह्यतामसात्कुलधनम्” इति स्ववक्ष-

संभुक्तां हेममालाञ्च तस्मै प्रतिपाद्य राघवं प्रसादयित्वा स्वर्ग-
भागी बभूव । ततो यथाविधि तस्य हरिप्रवरसौध्वदैहिकं निर्वर्त-
यित्वा रामलक्ष्मणौ सुग्रीवं किष्किन्धाराज्येऽभ्यषेचयताम् ॥

एवं निस्तीर्णस्वप्रतिज्ञाभरो निर्भरविरहोत्कण्ठाकुण्ठितानु-
भावो लक्ष्मणाग्रजस्सुग्रीवस्य कृतज्ञतावीरुध. फलदर्शनानुकूलं
कालं प्रतीक्षमाणोऽवतस्थे । ततस्त्वेन वानराधिनाथेन सीता
विषयनार्य सर्वासु दिशासु प्रेषितेषु श्वङ्गमपुङ्गवेषु, दक्षिणापथ-
प्रवृत्तः कुमारोऽङ्गदो वेल्लतटमासाद्य सम्पातिमुत्साहङ्कायां स्थापिता
जानकीमधगल्य महाजवं वायुसूनुं हनूमन्तं प्रोत्साह्य रावण-
राजधानीं प्रविचेतुमुद्योजयामास । स च निरतिशयमहिमा
रामकार्यगरिमाणमनुसन्धाय पाथसान्नायमेकोत्पातेनातिलङ्घ्य
लङ्कामवाप ॥

(३)

अथ निशाताहर्नाथमहसि निशामुखे, दशमुखमन्तरा
प्रकुपितकृतान्तभ्रुकुटिभीमवीक्षणस्य प्रथमावतारमार्गादेशक इव,
प्रत्यादेशभूतामलकायाः प्रधाननगरां यातुधानानां, अलक्षित-
सञ्चारोचितं वपुषा तनूभवन् स हनूमानुलङ्घितप्राकारगोपुरः
प्रविश्य नवरत्नचित्तसुमेरुशृङ्गभङ्गीमनोहरासु प्रासादपरम्परासु

स्वेच्छया विचचार । अन्ततस्समधिगम्य सन्ततोद्भसितलक्ष्मी-
प्रसादमेदुरं निशाचरेन्द्रप्रासादं, अन्विष्य च दिव्यभोगोचित-
सामग्रीविशाला विभ्रमशालाः निरन्तरप्रत्युत्तरवावलीभासमानान्
विमानान्, निद्रावशस्तमुत्तानशयान्तःपुररमणीरमणीयतल्प-
गर्भान् गर्भागारांश्च, कुत्रापि जनकराजनन्दिनीमप्रेक्षमाणः पव-
माननन्दनः, “अहो व्यर्थो मे परिश्रमः” इति विपीदन् याव-
दुन्नताप्रमेकं हर्म्यशृङ्गमारुह्य परितः पश्यति तावद्विचितचरा-
मदूरस्थां प्रमदवनराजिमलक्षयन् ॥

प्रविश्य च तां कल्पितक्रीडाशैलप्रेक्षणीयां, विचरदण्डज-
वाचालितदीर्घिकाशीतलितां, परिपश्यन्, कखचित्पादपल्य मूल-
माभित्य स्थितां ध्यानसंवीतहृदयां अनशनक्षामां कातर्यसंगदस्तनो-
दरां एकवेणीधरां दुर्दिनान्तर्गतामिव चन्द्रलेखामारक्षकराक्षसी-
गणपरिपृतां कामपि विरहव्यथामिव मूर्तिमतीं वरवर्णिनीमपश्यन् ।
“केयं भवेन्” इति क्षणं विचिकित्समानस्स उपासीदन्तं परि-
जनकरावलम्बितदीपिकाबलियोतितमार्गं निसर्गताम्रायताक्षं क्षण-
दाचरचक्रवर्तिनमुद्दीक्ष्य कोटरान्तरितो भूत्वा वृत्तान्तजिह्वासु-
रवतस्थे ॥

तदानीमतिबेलसम्भृतमन्यथोन्मथितहृदयः पौलस्त्यस्तां
मानवतीमुपसृत्य बहूनि प्रलोभनानि प्रस्तुवन्ननुकूलयितुं प्रायतत ।
शश्वन्निष्ठुरमधिक्षिप्य तृणवदवधीरितोऽपि सया, रामापवादागर्भितै-
रात्मश्लाघोपन्यासकुत्सितैर्दुःप्रवैर्वचोभिस्तां स निर्लेजो निरन्तरं

तुतोद । अथ च क्रुद्धा सा पतिदेवता “ननु देवि” इति सचापलमुपासीदन्तं निर्दहन्तीव दृष्टिपातेन तं पापात्मानं “शत्रो-
ऽसि” इत्यवाभर्त्सयत् । अल्पैरप्येभिरश्वैः प्रतिवद्धतेजा वज्राहत
इव क्षुभ्यन् स रक्षःपतिस्सद्यो निवर्तयां यभूव ॥

अथ निर्गते रावणे, निद्रामुद्रितार्क्षीसु च राक्षसीषु,
कोटरादवक्रुह्य विदितवेदितव्यो मारुतिस्सभक्त्युन्मेषं रघुवीराप-
दानानि गृणन् विनीतो देवीमुपससर्प । विविधशङ्कात्रिकल्पेन
प्रथममजातप्रत्ययापि रामपत्नी सुश्लिष्टभाषिणि, सन्निधापिताभि-
हानाङ्गुलीयके तस्मिन् विमृश्य विश्वासमुपागमत् । तन्मुग्धेन च
वियोगविधुरं, सुग्रीवसाहाय्येन प्रतिपन्नसमरधुरं राघवधुरन्धर-
मवगत्य समाश्वसितमानसा तमाक्षीर्भिरभिनन्द्य, भर्त्रे प्राहित-
यथोचितसन्देशं विससर्ज ॥

ततो हनुमान् निजागमनमन्तरेण रावणं विदितार्थं कर्तु-
मिच्छन् व्यजयितुकामश्च हरिसेनावीरपराक्रमलवं भजयांयभूव
मन्दोदरीमानसोऽहासिनीमशोकवनिकाम् । तेन च मृणालव-
दुत्पाटितान् सालवृक्षान् मुष्टिना भग्नं दारुपर्वतकं पाणितलाव-
मृदितानि लतागृहाणि नादमात्रेण विसंज्ञीकृतान् प्रमदवनपालकांश्च
दृष्ट्वा भीताः किङ्करराक्षसा महाराजायापूर्वमिमं वृत्तान्तं निवेदयां-
चक्रुः । तच्छ्रुत्वा इदंप्रथमोपस्थितनिकारस्समूर्च्छत्क्रोधविकारः
पिशिताशनेन्द्रः स वानरग्रहणाय किङ्कराणां सहस्रमाज्ञापयामास ।
ते तु हनुमता वृक्षैरेव निहत्य व्यापाशन्त । अनन्तरागतान् पञ्च-

सेनापतीन् काश्चनतोरणपरिधेण घातयित्वा मारुतिर्मुष्टिनिष्पेषणेन
कुमारमक्षमप्यक्षिणोन् । ततः सक्रोधं निर्गतेनेन्द्रजिता सह
चिरं प्रयुद्ध स व्यपनीतयुयुत्साकण्ड्वृतिर्निशाचरेन्द्रदर्शन-
कौतूहलेन प्रबलास्त्रवर्षिणस्तस्य स्वेच्छया वश्यतामयासीत् ।
नीतोऽभूच्च पार्श्वैर्बद्धो राक्षस्सन्निकर्षम् ॥

तत्र च, सुरदानवैर्मनसाप्यचिन्त्यामिमां लङ्कां मामप्यभि-
भूय प्रविष्टः किल वानरः । “किमयं त्रैलोक्यविजयगर्वितेन
कम्पितकैलासशैलेन दोर्मददुर्ललितेन मया अधिक्षिप्तस्य भगवतो
नन्दिनः शापः फपिच्छन्ना मामिदानीमुपावृत्तः” इति वितर्का-
कुलहृदयं, मैथिलीप्रत्यर्पणमन्तरेण विच्छिन्नप्रार्थनोपक्रमेण विपण्णेन
भ्रात्रा विभीषणेन अन्वासितं, राक्षमराजमुपगम्य हनूमान् दूत-
समुदाचारमङ्गीकृत्य कुशलमन्वयुक् । तेन च सावज्ञं कस्त्वं
शारदामृग इति पृष्टः पवनसूनुः सुधीरं स्वगोश्रोपन्यामपूर्वक-
मात्मानं रामदूतं वर्णयन्, विभीषणानुज्ञातो रामशासनमित्य-
मुदैरयन् ॥

“वरशरणमुपैहि शङ्करं वा

प्रविश च दुर्गतमं रसातलं वा ।

शरवरपरिभिन्नसर्वगात्रं

यमसदनं प्रति यापयाम्यहं त्वाम् ॥” इति ।

तच्छ्रुत्वा सगर्वोपहासं प्रस्तुतनिजवीर्यापदानवर्णनं दशकण्ठं, माव-
हित्थमित्यमप्राक्षीन्मागतिः, “एवंविधेन भवता किमर्थं तस्य

प्रच्छन्नं दारापहरणं कृतम् । इति । तमनुमोदमानो राक्षसो-
ऽप्यराक्षससत्त्वो विभीषणो निरूपयामास ॥—

अपास्य मायया रामं त्वया राक्षसपुङ्गव ।

भिक्षुवेषं समास्थाय छलेनापहृता हि सा ॥ ९ ॥

इति । सद्यः क्रोधसंरक्तनयनं दृष्ट्वा तु भ्रातरं सानुनयमित्यं स
पुनराचक्षते ॥—

“प्रसीद राजन् वचनं हितं मे

प्रदीयतां राघवधर्मपत्नी ।

इदं कुलं राक्षसपुङ्गवेन

त्वया हि नेच्छामि विपद्यमानम्” ॥ १० ॥ इति ।

अथ तदानीमप्यनुक्तमाहिणं, स्ववीर्याबलेषमूर्च्छितं, “कथं
लम्पसटर्हिसहो मृगेण विनिपात्यते ।” इति कृतमुधाविकत्यनं
प्रक्षीणपुण्यं रक्ष.पतिं नामग्रहणेन निर्मर्यादं बहु विनिनिन्द
इत्यूमान् । येन प्रदीप्तक्रोधेन, “लाङ्गूलमादीप्य विमृज्यतानयं
दूताधम” इति किङ्कराननुशासता तेन, “यदि वेऽस्ति धनुः-
श्लाघा दीयतां मे रणो महान्” इति राघवाय प्राहितसन्देश-
म्मनिरम्यत ॥

अनन्तरं भ्रातुरपरिहार्यया विप्रतिपत्त्याऽतिमात्रं निर्विण्णो
विभीषणः पुनस्तमुद्बोधयामास—“राजन्नातवचः किञ्च शृणोषि ।
सीतापहरणे न केवलमधर्मः, दुस्त्रो बलवद्विग्रहश्चोपनिपातितः ।

हन्त सर्वथा रक्षःकुलस्य विनाशोऽभ्यागत इति मन्ये” इति । किन्तु हितमनाद्रितया विपद्यमानभार्येण दशग्रीवेण, क्रोधोद्धृत्तारुणविंशतिनयनमुद्वीक्ष्य, “शत्रुपक्षमाश्रितो निर्भयं मामभिभाषमाणो राक्षसाधमोऽयं सद्यो निर्वास्यताम्” इति धिक्कृतस्त धर्मात्मा “एवं प्रशासितोऽहमनपराद्धः स्वयमेव प्रयामि” इत्युक्त्वा रामपादमूलमाशिश्रयिषुः निर्जगाम ॥

उत्पत्य च गगनमार्गेण वाराशिमुल्लङ्घ्य प्रत्यागतहनूमदावेदितघृत्तान्तभाषेलातटमागत्य पुरतो दुग्धशकप्रसरत्वात् तत्रैवावस्थापितस्कन्धावारं धानरानीकपारावारमुपासदत् । राक्षसत्वादाशङ्कनीयशत्रुभावं तमापतन्तमुद्वीक्ष्य तन्निग्रहार्थं कृतसन्भ्रमेपु वानरवीरेषु, विभीषणस्सखातप्रत्यभिज्ञं हनूमन्तमुपसृत्य, “मदागमनं देवाय निवेदय” इति प्रार्थयामास । स च हृष्टो राघवं व्यजिज्ञपत्—

“राजंस्त्वत्कारणादेव भ्रात्रा निर्विपयीकृतः ।

विभीषणोऽयं धर्मात्मा शरणार्थमुपागतः” ॥ इति ।

संश्रितवत्सलो दाशराथैर्लक्ष्मणेन तमानाय्य प्रतिनन्द्य च, “अद्य प्रभृति मद्बचनाल्लङ्घेश्वरो भव” इत्यनुजग्राह ॥

दिष्ट्या विभीषणागमनेन कार्यसिद्धिमाशंसमानो रघुपतिस्तं, सागरतरणे कमुपायं पश्यसीत्यपृच्छत् । तेन च, “यदि मार्गं न ददाति समुद्रो दिव्यमस्त्रं तावद्विस्मृमर्हति देव” इति

विज्ञापिते रामे तदनुतिष्ठति, जलमध्यात्सरभसं वरुणः स्वय-
मुदतिष्ठत् । तत्प्रसादेन क्षणाद्वाघभाजं सलिलनिधिं ससैनिक-
मुत्तीर्य रघुवीरो लङ्कासीम्नि सुवेलकटके कटकं स्थापयामास ॥

अथ क्रमाश्लेष्यमानासु सेनासु तत्तद्गुणपरिग्रहेषु परीक्ष्य-
माणेषु, पुस्तकप्रामाण्यात्कुतश्चिदप्यविज्ञायमानौ द्वौ वनौकसौ
गृहीतौ । बिभीषणो निपुणं निरीक्ष्य, “राक्षसेशमन्त्रिणौ शुक-
सारणावेतौ रन्ध्राम्बेपिणौ” इति तयोर्योथार्थ्यं विभावयामास ।
तौ च दयानिधी रामः पौलस्त्याय, “रणातिथिस्त्वां द्रष्टुमह-
मागत” इति ग्राहितसन्देशौ विमोचयामास ॥

अथ प्रावर्तत पुद्गानुपुद्गप्रहितनिरन्तरशरवर्षसंपादितोद्गाढ-
दुर्दिनोदयानामाशराणां, निजभुजोत्पाटितानेकानोकहनिबद्धशैल-
शृङ्गोत्करमात्रप्रहरणानाञ्च धानरानीकानां निरवकाशीकृतगगना-
भोगस्तुमुलसंपरायः । तत्र चोत्पुच्छकर्णवानरप्रवरगृहीतकण्ठ-
निष्पेषणोद्गलितनयनविकृतमुखरक्षोगणाकीर्णः, क्रुद्धनक्तश्चरकर-
परिभ्रमितकृपाणिकाशतसम्पातप्रविदीर्णोद्गदवानरभटः, प्रवहदसृक्
पूरवाह्यमानविपन्नहरिरक्षःकुणपराशिवीभत्सः, पश्यतामनिमिष-
मनिमिषतां प्रतिभयतामवहत्समराजिरः । तदानीमनपेक्षितग्रन्दी-
प्रहसाहसमात्मरोगणस्वयंवरणोत्सवसंपादकं वीरस्वर्गमापुरसद्गथा-
स्मद्गये नैर्ऋतवीराः ॥

अथ विपद्यमानाभ्युदये राक्षसकुले, समरचकितासु पराङ्-
मुखतया पलायमानासु पृतनासु, निहतेषु ग्रहस्तनिकुम्भकुम्भकर्ण-

प्रमुखेषु मुख्यपुरुषेषु, व्ययान्त्याश्च स्वस्मात् अवैश्रवणनिरासात् स्वायत्तीकृताया विजयश्रिया, परित्रातव्यभूतनिजात्मापि सचिव-
वचास्पनपेक्ष्य दुर्व्यवस्थितनियतिपारतन्त्र्येण मुह्यन्, वीरमानी
दशवदनो, मदनावेशदाहपरिध्वस्तमतिस्सीतामृगतृष्णिकामेव भूयो-
ऽन्वधावत् । मिथ्या ता मोहयिष्यन्स दुरात्मा, रामलक्ष्मणयो-
श्शिर प्रतिवृत्ती आनाट्य, “अयि मुग्धे, अद्यापि किमनु-
बध्नासि, गतायुषि तापसहतके तस्मिन् भावम् । पश्येमे कुमारे-
णेन्द्रजिता हतयोस्तयोर्मानुषपोतयोश्शिरसी” इति दर्शयन् दयि-
तागमनव्रत्तान्तश्रवणदरोच्छसित तस्या पतिव्रताया मानस निर्दय
निर्ममन्थ ॥

अत्रान्तरे रामेण निहतमिन्द्रजितमख्यात् सभ्रान्त कोऽपि
किङ्कर । तदाकर्णनव्यलीकपरिभूतो लङ्केश्वरस्तथा विव्यधे, यथा
स स्वपरिजनानामप्यनुकम्पनीयो बभूव । विललाप च सन्ताप-
विह्वल —“किमिदानीमनर्थहेतुभूतया सीतया, त्रैलोक्यविजयेऽपि
विफलया चपलया श्रिया च । किं भो कृतान्तहतक । सुत-
प्रणाशपरिदीने मयि अद्यापि कातरोऽसि । हा धिक् ।

इदानीमपि निस्त्रेहो वत्सेनेन्द्रजिता विना ।

कष्ट कठोरहृदयो जीवत्येष दशानन ॥ १२ ॥ इति ।

विलपश्च मूर्च्छित पपात मृष्टे ॥

तदनु निजाभियुयुक्षु रोपेणाभिपतन्त राघव किङ्करमुखा-
च्छ्रुत्वा स प्रचलितक्रोधो मूर्तिमानिव वीरो रस, “क्वासि

कासि” इति समुद्यतासिस्सहसोदतिष्ठन् । उत्थाय च, “रे रे
श्रुद्रतापस, पश्यन्तु त्वामद्य निराशा गीर्वाणाः, वञ्चीभकुम्भतट-
पाटनकठोरधारस्यास्य कृपाणस्य क्रोधोपहारतां नीतम्” इति
जगर्ज । पुनस्सीतां निरूप्य, साक्रोशावेगं, “अस्याः कारणेन
क्विलैवावाननर्थः” इति तां हन्तुकामः परिपतन्नासन्नपरिजने-
नानिवार्यत । ततस्स पापात्मा सूतोपनीतं स्यन्दनमास्थाय सङ्गा-
मावतरणत्वरया निर्ययौ ॥

ततश्चिलोकी-जेगीयमानपरस्परवीरापदाननिकपायिते तस्मि-
न्महति युद्धे, सरोपौत्सुक्यं निभृतं निरीक्षमाणेपूभयपक्षीयेषु-
लीलयैव द्वेधाकृत्य प्रतिपक्षप्रहितां कालान्तकोपमां शक्तिं, तत्क्षण-
मिन्त्रेणोपप्रेषितं रथमारूढेन, निरन्तरबाणवर्षावरुणारातिखन्दन-
इयध्यजादिना प्रळयसूर्यदुर्निरीक्ष्येण, अमोघवेधं वेधसो दिव्य-
मन्त्रं प्रयुज्जानेन, जिताग्नेपरधिना दाक्षरधिना निकृत्तदशधिरः-
पतनसमकालाभिवृष्टसुमनस्सुमनोवृष्टिमेदुरमुत्तादितो रावणः ।
सद्यस्तद्वचनाद्विभीषणश्च लङ्कापतिर्वभूव ॥

एवं स्ववीर्यमहिम्ना निहत्य युधि त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं,
तदभिनिवेशिनश्च भीमकर्मणो रश्मोगणान्, अराश्रसवृत्तेर्विभीषण-
स्याभिपेक्षेण कृतकृत्यो राघवश्चात्रुकुलनिवासादनुभूतानत्पटुःखां
भीतामाश्रान्मयितुकामस्तद्दर्शनमनुचिन्तयामास ॥

तदा विभीषणः प्रविश्य स्वयमेव कृतोपसर्पणा देवीं
राघवाय न्यवेदयन् । रामस्तु जनापवादपरिजिह्वीपया प्रकटमित्य-

प्रमुखेषु मुख्यपुरुषेषु, व्यपयान्त्याश्च स्वस्मान् आवैश्रवणनिरासात्
 स्वायत्तीकृतायां विजयभ्रियां, परित्रातव्यभूतनिजात्मापि सचिव-
 चचांस्यनपेक्ष्य दुर्व्यवस्थितनियतिपारतन्त्र्येण मुह्यन्, वीरमानी
 दशवदनो, मदनावेशदाहपरिध्वस्तमतिस्सीतामृगतृष्णिकामेव भूयो-
 ऽन्वधावत् । मिथ्या तां मोहयिष्यन्स दुरात्मा, रामलक्ष्मणयो-
 दिशरःप्रतिकृती आनाट्य, “अयि मुग्धे, अद्यापि किमनु-
 वध्नासि, गतायुषि तापमहतके तस्मिन् भावम् । पश्येमे कुमारे-
 णेन्द्रजिता हृतयोस्तयोर्मानुषपोतयोदिशरसी” इति दर्शयन् दयि-
 तागमनवृत्तान्तश्रवणदरोच्छ्रुसितं तस्याः पतिव्रताया मानसं निर्दयं
 निर्ममन्थ ॥

अत्रान्तरे रामेण निहतमिन्द्रजितमख्यात् संभ्रान्तः कौऽपि
 किङ्करः । तदाकर्णनव्यलीकपरिभूतो लङ्केश्वरस्तथा विव्यधे, यथा
 स स्वपरिजनानामप्यनुकम्पनीयो ॥ १ ॥ विललाप च सन्ताप-

कासि” इति समुद्यतासिस्सहसोदतिष्ठन् । उत्थाय च, “रे रे क्षुद्रतापस, पश्यन्तु त्वामद्य निराशा गीर्वाणाः, वज्रीभकुम्भतट-पाटनकठोरधारस्थास्य कृपाणस्य क्रोधोपहारतां नीतम्” इति जागर्ज । पुनस्सीतां निरूप्य, साक्रोशावेगं, “अस्याः कारणेन किलैतावाननर्थः” इति तां हन्तुकामः परिपतन्नासन्नपरिजने-नानिवार्यत । ततस्स पापात्मा मृतोपनीतं स्यन्दनमास्थाय सङ्ग्रा-मावतरणत्परया निर्ययौ ॥

ततस्त्रिलोकी-जेगीयमानपरस्परवीरापदाननिकपायिते तस्मि-न्महति युद्धे, सरोपौत्सुक्यं निभृतं निरीक्षमाणेषूभयपक्षीयेषु. लील्यैव द्वेधाकृत्य प्रतिपक्षप्रदितां कालान्तकोपमां शक्तिं, तत्क्षण-मिन्द्रेणोपप्रेषितं रथमारूढेन, निरन्तरबाणवर्षावरुणारातिखन्दन-ह्यध्वजादिना प्रलयसूर्यदुर्निरीक्ष्येण, अमोघवेधं वेधसो दिव्य-मल्लं प्रयुज्जानेन, जिताग्नेपरधिना दाशरधिना निकृत्तदशगिरः-पतनसमकालाभिष्टुप्तुमनस्सुमनोवृष्टिमेदुरमुत्सादितो रावणः । सद्यस्सदृचनान्निभीपणश्च लङ्कापतिर्बभूव ॥

एवं स्ववीर्यमहिम्ना निहत्य युधि त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं, तदभिनिवेशिनश्च भीमकर्मणो रश्रोगणान्, अराक्षसवृत्तेर्विभीपण-न्याभिपेकेण कृतकृत्यो राघवश्शत्रुकुलनिनासादनुभूतानत्पटुः सां शीतामाश्रामयितुकामस्तद्दर्शनमनुचिन्तयामास ॥

तदा विभीपणः प्रविश्य स्वयमेव कृतोपसर्पणा देवीं राघवाय न्यवेदयन् । रामस्तु जनापवादपरिजिहीर्षया प्रकटमित्य-

प्रमुखेषु मुख्यपुरुषेषु, व्यपयान्त्याश्च स्वस्मान् आवैश्रवणनिरासात्
स्त्रायत्तीकृताया विजयश्रिया, परित्रातव्यभूतनिजात्मापि सचिव-
वचास्यनपेक्ष्य दुर्व्यवस्थितनियतिपारतन्त्र्येण मुह्यन्, वीरमानी
दशवदनो, मदनावेशदाहपरिध्वस्तमतिस्सीनामृगवृष्णिकामेव भूयो-
ऽन्वधावन् । मिथ्या ता मोहयिष्यन्स दुरात्मा, रामलक्ष्मणयो-
श्शिर प्रतिरुहती आनाप्य, “अयि मुग्धे, अद्यापि किमनु-
यध्नासि, गतायुषि तापसहतके तस्मिन् भावम् । पश्येमे कुमारे-
णेन्द्रजिता हतयोस्तयोर्मानुषपोतयोश्शिरसी” इति दर्शयन् दयि-
तागमनप्रस्थान्तश्रवणदरोक्षसित तस्या पतिव्रताया मानस निर्दय
निर्ममन्ध ॥

अत्रान्तरे रामेण निहतमिन्द्रजितमख्यात् सभ्रान्त कोऽपि
निङ्कर । तदाकर्णनव्यलीकपरिभूतो लङ्केश्वरस्तथा विव्यधे, यथा
स स्वपरिजनानामप्यनुकम्पनीयो नभूव । विललाप च सन्ताप-
विह्वल — “किमिदानीमनर्थहेतुभूतया सीतया, त्रैलोक्यविजयेऽपि
विफल्या चपल्या श्रिया च । किं भो कृतान्तहतक ! सुत-
प्रणाशपरिदीने मयि अद्यापि कातरोऽसि । हा धिर्” ।

इदानीमपि निस्त्रोहो वत्सेनेन्द्रजिता पिना ।

कष्ट कठोरहृदयो जीवितेषु दशानन ॥ १० ॥ इति ।

मिल्पश्च मूर्च्छित पपात भृष्टे ॥

तन्नु निजाभियुमुषु रोपेणाभिपतन्त राघव किङ्करनुरा-
गदुःखेन प्रचलितक्रोधो मूर्तिमानिव वीरो रम, “यासि

कासि” इति समुद्यतासिस्सहसोदतिष्ठन् । उत्थाय च, “रे रे क्षुद्रतापस, पश्यन्तु त्वामद्य निराज्ञा गीर्वाणाः, वज्रीभकुम्भतट-
पाटनफठोरधारस्यास्य कृपाणस्य क्रोधोपहारतां नीतम्” इति
जगर्ज । पुनस्सीतां निरूप्य, साक्रोशावेगं, “अस्याः कारणेन
क्लितैतावाननर्थः” इति तां हन्तुकामः परिपतन्नासन्नपरिजने-
नानिवार्यत । ततस्स पापात्मा मृतोपनीतं स्यन्दनमास्थाय सङ्ग्रा-
मावतरणत्वरया निर्ययौ ॥

ततन्त्रिलोकी-जैगीयमानपरस्परवीरापदाननिकपायिते तस्मि-
न्महति युद्धे, सरोपौत्सुक्यं निभृतं निरीक्षमाणेपूभयपक्षीयेषु-
लीलयैव द्वेषाकृत्य प्रतिपक्षप्रहितां कालान्तकोपमां शक्तिं, तत्क्षण-
मिन्द्रेणोपप्रेषितं रथमारूढेन, निरन्तरयाणवर्षावरुणारातिखन्दन-
ह्यध्वजादिना प्रळयसूर्यदुर्निरीक्ष्येण, अमोघवेधं वेधसो दिव्य-
मन्त्रं प्रयुज्जानेन, जिताशेषरथिना दाघरथिना निकृत्तदशशिरः-
पतनसमकालाभिवृष्टसुमनस्सुमनोवृष्टिमेदुरमुत्तावितो रावणः ।
सशस्तद्वधनाद्विभीषणश्च लङ्कापतिर्वभूव ॥

एवं स्वयीर्वमहिम्ना निहत्य युधि त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं,
तदभिनिवेशनश्च भीमकर्मणो रश्मोगणान्, अराक्षसवृत्तेर्विभीषण-
ग्याभिपेक्षेण कृतकृत्यो राघवउशत्रुकुलनिवासादनुमूतानल्पटुःखां
मीतामाश्रामयितुकामस्तदर्शनमनुचिन्तयामास ॥

तदा विभीषणः प्रविश्य मयमेव कृतोपसर्पणा देवीं
राघवाय न्यवेदयन् । रामस्तु जनापवादपरिजिहीर्षया प्रकटमित्य-

माज्ञापयामास । “विभीषण, न मां द्रष्टुमर्हति रजनिचरावमर्श-
जातकलङ्का, इक्ष्वाकुकुलकीर्तेः कालुष्यहेतुभूता जानकी । तत्रैव
तावत्तिष्ठतु” इति । सीतापक्षपातेन प्रसादार्थीनि तन्निर्वन्ध-
वचनानि च निर्दयमवधीरयामास ॥

एवं धिक्कृतमात्मानं विज्ञाय मानवती जनकयजनसंभवा,
विमुक्तजीवितप्रत्याशा, अग्निप्रवेशकृतनिश्चया, भर्तुरनुज्ञां प्रति-
पालयामास । अनुज्ञाता च तेन विरुसितमुखी हंसीव पद्मवन-
मनिर्विण्णा विभावसुमधिक्षन् । तदानीमाश्चर्यमाश्चर्यमिति चिन्तय-
माणे द्रष्टृलोके रामस्सद्योजातानुशयो लक्ष्मणं सहसा तां साहसा-
भिवारयितुमादिदेश । किन्त्वेतावतैव सा पतिदेवता, ज्वलनं
प्रविष्टा शीतसुखस्पर्शमादधतस्तस्मान् कनकमालेव वर्धितप्रभा
निर्विकारं निरमज्जन् । तां च स्वयमेव भगवान् हव्यवाहन-
स्तमादाय रावणान्तकमभिवर्तमानो व्यजिज्ञपन्—

“इमां गृहीष्व राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृताम् ।

अपापामक्षतां शुद्धां जानकीं पुरुषोत्तम ॥ १३ ॥

इमां भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि जनकात्मजाम् ।

मा भवन्तमनुप्राप्ता मानुषीं तनुमास्थिता” ॥ १४ ॥

इति । राघवस्तप्रमोदं मैथिलीमङ्गीकृत्य, “अस्याश्शुद्धिं जानतापि
मया लोकप्रत्ययार्थमेव नैष्टुर्यमित्यमाविष्कृतम्” इति वैश्वानर-
माश्वासयामास ॥

तदनु समग्रैस्त्रिद्विद्याधरगन्धर्वाप्सरःप्रभृतिभिः देवैः
विजयवाग्भिः गीतनृत्तादिभिः पुष्पवृष्ट्या चाभिनन्दितमङ्गलो,
दशरथानुमत्या च तैरेवाभिषिक्तः पृथिवीराज्ये, सीतया सह
पुष्पकमारुह्य सवन्धुमित्रो रघुपुङ्गवस्साकेताभिमुखं प्रतप्ये ।
मध्येमार्गमवतीर्य जनस्थाने कुलपतिसपर्याकल्पितविश्रमो विचरित-
चरमाश्रमपदं सीतया सह सस्नेहानुसारणमनुभवन् म निर्वृतो
यावत्तिष्ठति, तावत् आसीत्तादृशोदन्तश्रवणान् अप्रजसाद्यार्थं
समाहृतप्रभूतसेनासमुदयानुकर्षमन्थरं प्रसरन्नुररीकृतलङ्काभियानो
भरतस्तं देशमनुप्राप्तो भ्रात्रा समगच्छत् ॥

तत्र च बन्धुजनाभिनन्दितस्सीतापतिः कैकेयीवचनान्
भरतप्रत्यर्पितां राज्यधुरमङ्गीकृत्य बसिष्ठवामदेवादिभिर्महर्षिभिः
प्रकृतीः पुरस्कृत्य यथाविधि निर्वर्तिताभिपेक्षमङ्गलः पुष्पकेणैव
सर्वैस्समुपेतस्साकेतमवाप । अथाधिवसन्निश्वाकुराजधानीमप्रति-
हतशासनः पावनापदानस्त नक्तश्चराभ्युदयधूमकेतुरापादित-
त्रिलोकीभद्रो रामभद्रस्सुचिरं व्यलासीन् ॥

इति श्रीरामचरितम् ।*

इति श्रीमन्महालिङ्गकविकृतिषु मांसक्यासारे
द्वितीयो भागस्मन्मूर्धः ।

॥ समाप्तश्चायं पृवाधः ॥

भासीयश्लोकानुक्रमणिका ॥

Index of Verses quoted from the Originals (for Parts I & II)

	Page.		Page.
अहंस्तैव जनित	. २८	मध्यम पञ्चभूताना	१४
अनुभूत महद्गुण	२७	महोभारापनयन	२३
अनेकयज्ञाहुति	... २९	येन प्राणाश्च राज्यं च	. ४२
अपास्य मायया रामम्	... ५५	येन मे निहतं पुत्र	. २५
इदानीमपि निजहो	... ५८	यैस्तर्पितास्मुत	... ४८
इमा गृह्णाध्व	. . ६०	राजस्वत्कारणादेव	. ५६
इमा भगवर्ता	... ६०	वनगमननिवृत्ति	.. ३८
गतो राम प्रिय	. . ४१	वरस्तरणमुपेहि	५४
गत धाव्युत्सङ्गे	. . ३३	य शुत्पञ्चममाधित्य	. ५०
प्रतिज्ञावसिते	... ३१	शुक्ले विपणित	. ३८
प्रसीद राजन्	... ५५	अक्षेयः सृजनस्य	. ४५
भूत नभस्तलनिवासि	... ६	हतोऽपि लभते स्वर्ग	. २८
मध्यमोऽहमवध्याना	... १४		

THE BHASAKATHASARA.

GLOSSARY.

PART I.

॥ बालचरितम् ॥

Page.	Line.	Word.	Meaning
1	3	उदार	= beautiful.
,,	11	संपत्तिः	= prosperity.
2	11	देवरूपिणी	= with celestial appearance; or who was a divine incarnation.
,,	12	विजम्बना	= disguise.
,,	15	उदाम	= furious; dreadful.
,,	17	आनकदुन्दुभिः	= Vasudera.
3	19	प्रतिरूपकः	= corresponding; a substitute.
4	10	मोचयति	= loosens; flings away; dismisses.
,,	10	आघट्टयति	= shakes (here, draws up).
,,	15	अनु चरितुं	= to follow suit.
5	10	भर्त्सनं	= reproach or threat.
,,	11	समाधातुं	= to make steady; to get composure.

Page	Line	Word	Meaning
5	14	प्रतिमायः	= appearance ; illusion.
6	14	आबभार	= possessed fully , bore up.
„	16	कुल	= family , house or abode of family.
„	17	विभूति	= magnificence.
7	8	केलिसम्यक्चारिन्	= associates in (his) pranks or wanton jokes.
„	9	दुर्नय	= misconduct.
„	10	निरूपित	= investigated , ascertained or proved.
„	11	अभिद्रोष्टुं	= seeking to assail or do injury.
„	18	सूध्य	= belonging to a group or troop.
8	11	फलदमात्रेण	= just as long as a twig or a blade of grass.
„	16	दुष्यमह	= irresistible , terrible.
„	20	समर्थ	= having deliberated , reconciling within himself.
9	9	मन्थर	= inactive ; stupid.
„	12	अभिमर्श	= assault , outraging
„	17	क्षमापयितुं	= to beg pardon or forgiveness.
„	„	व्यादिदान	= pointing out as a plea ; putting forward as an excuse
11	10	मण्डलानि	= the multitudes or the troops collecting around.
„	12	अभिनन्दन	= congratulating , praising.

॥ मध्यमव्यायोगः ॥

Page.	Line.	Word.	Meaning.
12	9	निर्गतः	= giving up : abandoning.
„	10	अविमर्शः	= object ; aim ; intention.
18	5	समवः	= a stipulation or a compact.
„	16	मध्यमः	= It is well-known that पाण्डव- मध्यम denotes Arjuna and cannot be applied to Bhima. But here it should be noted that an important dramatic purpose is served by this deviation from authority.

The word मध्यम is repeated by Bhima for the sake of emphatic demonstration eight times, and is intended, I think to denote variously, “one of those”; “among”; “the middle-born”; “the intervener”; “an impartial person”; “the central gem, etc.”

In the sense of “an impartial person” I venture to think the word suggests यम the destroyer who is called समवर्तिन् ।

15	4	प्रतिपद्य	= having assented to or complied with.
„	5	नियुद्धं	= close personal combat.
„	18	मुख्यरागः	= the complexion of the face.
„	19	चापलं	= rash conduct ; inconsiderate act.
„	22	मुपदेवसन्नः	= terminated happily ; ended well.

॥ पाञ्चरात्रम् ॥

Page	Line.	Word.	Meaning.
16	4	आमोदितुं	= to rejoice.
"	4	अन्तरेण	= except.
"	6	सभाजित	= paid respects to ; congratu- lated.
"	9	भवलेषपाख्य	= haughty cruelty, i.e., cruelty due to his pride.
17	1	वाद्यः	= should be taken along or brought round.
19	2	भवदुम्भ	= haughtiness.

॥ दूतवाक्यम् ॥

21	2	धर्म्यं दायार्थं	= lawful or legitimate inheri- tance.
"	4	विप्रकृत	= offended or insulted.
"	4	हठः	= violence or force.
"	10	कान्त्युकीर्णः	= a door-keeper ; or probably, one of the chamberlain family. (The name is taken from the text of Bhasa.)
22	14	संक्षोभविष्यन्	= with a view to provoking or irritating him.
"	18	प्रतिज्ञानम्	= asserting.
23	7	कुहक	= a cheat ; rogue or a juggler.

॥ दूतघटोत्कचम् ॥

24	10	भङ्गुमयम्	= condemned or censured.
"	13	प्र नुजः	= repeatedly urged or to do a thing ; pressed forward.

Page.	Line	Word	Meaning
20	4	महर्षी मय्यावना मवधीरयन्	repulsing his high esteem or supposition
"	7	नमर्षित	= unforgiving, indignant
"	11	भवमर्षित	= derided, scoffed at बच in indicates depreciation
"	14	व्यवसाय	= resolve
"	17	पर्यवस्यापयन्	= consoling him
"	18	व्यूह	= a military array
"	18	सदोपदिवा	= having brought together, prepared or arranged

॥ कर्णभारः ॥

27	"	कर्णभार	= Karna's toil, burden or re- sponsibility
"	6	तुमुलाभूत	= when it was raging fiercely
28	8	अश्वीष	= a number of horses or cavalry
"	11	अपयाप्त	= unlimited
"	21	नामर्षाण्डार	= one who takes high pride in giving whatever is asked for
29	1	विपर्ययानि	= undergoes change
"	3	निहत्य	= having torn off or cut asun- der
"	7	किरीटिमान्	= one who has Arjuna on his side (as his son)
"	12	प्राणिष्ट	= granted, conferred upon despatched

॥ ऊरुभद्रः ॥

30	2	वह्नामर	= terrific
"	6	समन्तपट्टक	= a sacred place in or near Kurukshetra

Page	Line	Word	Meaning
31	3	दुर्योधनापेक्षया	= out of regard for, or for the sake of, Duryodhan.
,,	7	रणाभिसन्धि	= terms properly to be observed in warfare.
,,	12	तपस्विन्	= helpless, pitiable.
,,	15	प्रतिश्रावसिते	= means अवसितप्रतिश्रे ^म ।

* It has not been deemed necessary to correct to grammatical precision the lapses occurring in the verses quoted from the text of Bhasa.

32 17 आत्मनिर्वाहिन् = who saved himself .
5 अन्वाले सः = did attend ; followed closely.

PART II

॥ श्रीरामचरितम् ॥

(३)

36	2 वय स्थ	= youthful, grown up.
"	9 नन्दिपट्ट	= a little drum sounded on occasions of joy.
"	9 भद्रासन	= a throne or a splendid chair of State.
"	10 पुष्परथ	= a carriage for travelling for pleasure (but not for war)
37	12 नेपथ्य	= dress, apparel, particularly of actors
"	12 अवदातिका	= Sita's maid.
38	6 शुल्के विपणित	= transacted in the marriage settlement
"	11 मूर्छित	= violent or

Page	Line	Word	Meaning
38	16	अनुसूत्रित	= strung along with or linked to closely
"	17	प्रमाधित	= dressed, decorated
"	18	अवनोचित	= fit to protect a kingdom or not one who could properly or rightly be sent to the forest or again, unaccustomed to forest life
39	8	संता कान्तुकवर्धन शब्दवा	with an intimate desire to = animate or rear the mirthful or sportive eagerness of Sita
40	1	कार्पण्यसुद्वहन्	= suffering or experiencing wretchedness
"	1	भवन्कन्दिन्	= attacking, assailing
"	11	सह्र	= promise undertaking
41	8	दुरामह	= foolish obstinacy, pertinacity
"	11	सावेनाकाश	= crying out or reviling in excitement
"	19	रुक्मकाव्य	= seriously ill
42	7	दिल्लिप etc	= The order of Dilipa Raghu, and Aja, is not warranted by the puranas nor by the Ramayana, but is given by Kalidasa and Bhasa alone in literature
44	7	निजाग्रज	= Bharata is assumed to be the younger brother of Lakshmana, probably because he was the son of the youngest of the queens

Page	Line.	Word	Meaning
			but there is no warrant for this in the Ramayana
44	14	इक्ष्वाकु	= a descendant of Ikshwaku
			(२)
45	12	उद्धात	= jolting, (figuratively) hardships and obstructions, non smooth career in the forests
,	13	परीताप	= agony, anguish, grief
,	13	साक्रोशनेष्टुयं	= with harsh or smart blaming or with abusive heartlessness
,	16	प्रत्याययन्ती	= convincing (him), leading him to the conviction
,	16	अनूदित	= seconded or supported by
46	11	देवतन्त्रक	= due to subservience to destiny
,	15	वासल्य	= fond affection or partiality for
,	21	हेवाकि	= ardently desirous of, eager for
47	2	नान्दीमुखोपहार	= a sacrifice offered (to certain manes called Nandimukhas) preliminary to any observance, (here figuratively)
,	5	निर्हरण	= rooting up, extirpation
,	6	अन्तरा सीमन्तितः	= marked or divided here and there on the way
,	12	प्रघर्षण	= outrage, ill-treatment, insult.

Page.	Line.	Word	Meaning
47	15	प्रमाय	= slaughter, destruction
"	17	अभिनिवेशिन्	= adhering or clinging to, fixing on, becoming intent
"	17	तर्ष	= thirst [upon
"	18	औपयिक	= a means, an expedient, a remedy.
"	21	निकषा	= closely, near.
48	1	कल्प	= a proscribed alternative, optional rule or sacred precept.
"	1	विशेष	= superior, choice.
"	१	विश्वसनीय	= capable of inspiring confidence
"	5	श्रुत	= Holy learning or learning in general
"	9	श्याम	= dark blue.
"	16	कपटकर्मन्दिन्	= pseudo ascetic.
49	4	विद्धल	= agitated perturbed
"	4	वृषदराक	= a cat
"	8	विक्षिपन्	= throwing about, shaking to and fro
"	16	अनास्थया	= indifferently
"	18	निर्विषयीकृत	= deprived of territory or realm
50	5	विग्रहोदुर	= intrepid or firm in fight or battle
(३)			
51	13	अन्तरेण	= with regard to.
"	15	अव्ययदेश	= that which eclipses

Page.	Line.	Word	Meaning
52	2	मेदुर	= full of
"	3	विशाल	= rich abounding in
"	4	विमान	= a palace with seven storeys or a splendid hall
"	5	गर्भान्त	= female apartment
"	11	मवीत	= overwhelmed shut in
53	10	बियोग विधुर	= miserable or distressed through separation
"	10	धृ	= task or responsibility
54	21	सावहित्य	= with a concealed feeling or dissimulation
56	5	प्रशासित	= punished
57	1	तत्तद्वृन्द etc	= when the constituents or recruits of the various divisions under the command of the respective captains were being checked
"	1	पुस्तकग्रामाध्याय	= from the authority of the register of names
"	11	हुदिनोदय	= appearance of a cloudy day, or rise of a thick darkness
58	11	ध्वलाङ्क	= pain, sorrow grief
59	8	निक्षेप	= a touchstone test
"	9	निश्चल	= motionlessly, silently.
"	11	अवरण	= broken to pieces
60	8	अनिविष्टा	= not being overcome grief

ERRATA for Vol. I.

पूर्वार्धस्य शुद्धाशुद्धपत्रिका ॥

ge.	Line.	For.	Read.
4	16-17	आयुधस्सुद	आयुध सु-
5	19	प्रबुध्यन्	प्रबुद्ध-
6	20	उल्लास	उल्लास
10	3	तरक्षणादागतेन	तरक्षणागतेन
12	6	लब्ध	लब्धः
14	5	निमल्य	निभाम्य
15	17	भृष्ट	भ्रष्ट
23	15	वरायुधान्	वरायुधानि
30	2	प्रस	प्रास
37	2	किमपि	किमपि
43	5	कौसल्या .	कौसल्या
53	4	निवर्तया	निवर्तो
"	5	क्षीमु	क्षीपु
56	3	आद्रितया	आद्रियता
57	2	गाधभाज	गाधताभाज
59	6	अनिवार्यत	न्यवार्यत
61	8	कर्णम	कर्णम